

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Vingerhoedmakers en hun bedrijven in de tijd van de Republiek

Boon, H.; Langedijk, C.A.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Boon, H., & Langedijk, C. A. (2008). Vingerhoedmakers en hun bedrijven in de tijd van de Republiek

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

5 VINGERHOEDMAKERS, HUN BEDRIJVEN EN DE BUITENWERELD

Om winst te kunnen behalen moest een bedrijf goed georganiseerd zijn. Dit gold niet alleen voor het productieproces, maar ook voor aan- en afvoer. Om zekerder te zijn van goede resultaten gingen de vingerhoedmakers samenwerken en richtten zij een kartel op. Zij maakten onderlinge afspraken en weerden concurrenten. Een externe institutie, waarmee zij te maken hadden, waren de gilden. In sommige steden moesten zij lid zijn van het smedengilde en soms waren ze ook lid van dat van de kramers. Het gildenlidmaatschap ging meestal hand in hand met het burgerschap; aan beide waren rechten en plichten verbonden. De lokale overheid had greep op de gilden, maar kon tevens door middel van vergunningen en belastingheffing direct haar invloed op de nijverheid doen gelden. Dit laatste gold ook voor de provinciale en nationale overheid. De regeringen van andere landen trachtten daarnaast door douanetarieven en handelsbeperkingen de goederenstromen te beïnvloeden, meestal om hun eigen industrie te bevorderen. Ook oorlogen waren niet zonder gevolgen.

Van de archieven van de smedengilden is veel verloren gegaan. Alleen in Utrecht zijn grote delen bewaard, hoewel de rekeningen van dekens en busmeesters daar pas in 1646 beginnen.

5.1 *Organisatie van de bedrijven*

In de beginjaren was de vingerhoedmakerij een bedrijvigheid op kleine schaal met een ondernemer, die zelf alle processtappen verrichtte, hoewel enkele hiervan van het begin af waren gemechaniseerd. Door de snelle stijging van de vraag duurde het niet lang of er werden knechten ingeschakeld bij de productie. Omstreeks het midden van de 17e eeuw is voor het eerst sprake van een meesterknecht⁸⁸², die het hele productieproces moest beheersen en leiding moest geven aan andere knechten. De eigenaar droeg zorg voor de aanvoer van de benodigde grond-, hulp- en brandstoffen en de afzet van de vingerhoeden, onderhield contacten met leveranciers en afnemers en hield de boeken bij. Hij moest ook de deskundige bij uitstek zijn, die technische verbeteringen bedacht, uitprobeerde en doorvoerde. Niet uitgesloten moet worden dat sommige meesterknechten enkele van die taken overnamen, waarbij met name Hermannus Kock in De Bilt genoemd moet worden. Familieleden van de ondernemer waren ingeschakeld bij de productie, bij eenvoudige werkzaamheden als verpakken en bij de verkoop, zowel in de winkel van het bedrijf als in Amsterdam. Het geïnvesteerde kapitaal was verschaft door de eigenaar en zijn familie. Meestal had een bedrijf één eigenaar, maar soms werd de eigendom door enkele leden van de familie gedeeld.

Het zojuist geschetste beeld gold niet voor alle vingerhoedmakerijen. Er waren eigenaren, die ver van het bedrijf afstonden en zich niet bemoeiden met de bedrijfsvoering, zoals Willem van Sevenhoven. Hij stelde de productiemiddelen ter beschikking en zorgde dat er arbeidskrachten waren, maar speelde zelf geen actieve rol, hoewel hij het ambacht uit zijn Viaanse tijd gekend moet hebben. Cornelis Verkorff daarentegen, die door erfenis een vingerhoedmakerij in de schoot geworpen kreeg, wist waarschijnlijk

weinig of niets van het proces, maar nam wel de inkoop van materialen en de verkoop van het product op zich.

Tegen het einde van de 17e eeuw werd arbeidsverdeling ingevoerd en waren knechten gespecialiseerd in bepaalde werkzaamheden. Toch was de organisatie flexibel, want knechten die tevens soldaat waren konden militaire dienst combineren met werk in de vingerhoedmakerij. In de bloeiperiode zal met ongeveer tien knechten zijn gewerkt. Daarenboven werd in Utrecht gebruik gemaakt van leerjongens, die in principe voor een jaar werden gerekruteerd. Aangenomen kan worden dat niet alle werkzaamheden in één ruimte plaatshadden, omdat het ongewenst is mechanische arbeid te verrichten dichtbij een oven. Bij tenminste de bedrijven aan het Vreeburg en aan de oostzijde van de Bemuurde Weerd hoorde een apart giethuis⁸⁸³.

5.1.1 Compagnonschappen

Tussen familieleden kwamen compagnonschappen voor, zoals tussen de zwagers Hendrick Schot en Barent van Bekum, maar van de afspraken die daaraan ten grondslag lagen was niets te vinden. Indien de vennoten geen familie van elkaar waren, moest de overeenkomst worden vastgelegd. Helaas zijn van de samenwerking tussen Adriaen Cort en Borger Adriaensz van Sevenhuysen geen gegevens bewaard, omdat de notariële archieven van Vianen uit die tijd verloren zijn gegaan. Slechts is bekend dat zij ieder voor de helft eigenaar van een vingerhoedmolen waren en beiden geld voor de aankoop geleend hadden. Het contract tussen Susanna van der Cloes en Johan de Lover en dat tussen Pieter van Rijssel en Pieter Prop waren daarentegen wel beschikbaar.

De samenwerkingsovereenkomst tussen Susanna van der Cloes en Johan de Lover

Voor het eerst in 1713 werd op een andere wijze kapitaal aangetrokken, toen Susanna van der Cloes, de weduwe van Jan Walschert, voor haar bedrijf in Utrecht geld nodig had, dat zij zelf niet bezat. Zij slaagde erin Johan de Lover, een koopman uit Amsterdam, ervoor te interesseren om mede-eigenaar te worden en in de onderneming te investeren. Ze werden voor tien jaar op basis van gelijke belangen compagnons in de productie van vingerhoeden en ringen en de handel erin. De weduwe bracht haar huis, molen en alle gereedschappen in; De Lover kocht zich in voor f 1200 en werd voor de helft eigenaar van de molen en de gereedschappen, maar niet van het huis. Wanneer hij in Utrecht was, kon hij wel over de mooiste kamer beschikken, waarvoor hij f 100 per jaar aan huur betaalde. Het werk werd gedaan onder toezicht van meesterknecht Jan Walschert jr. De contractanten betaalden samen zijn loon en dat van de andere knechten, evenals de materialen en de benodigde gereedschappen, waarbij De Lover het geld voor alle aankopen voorschoot zonder rente te rekenen. Hij ging de vingerhoeden in zijn winkel in Amsterdam verkopen. Dit was voor de vingerhoedmakerij een geheel nieuwe constructie, die navolging zou vinden.

De beoogde opvolgers, Jan en Neeltje Walschert, die het contract mede ondertekenden, mochten in die tien jaar geen eigen vingerhoedmakerij beginnen en bij overlijden van hun moeder vóór de afloop van het contract, moest De Lover met hen verder gaan. Bij vooroverlijden van De Lover kon zijn weduwe desgewenst de plaats van haar echtgenoot innemen. Wie zijn verplichtingen niet zou nakomen moest f 3000 betalen aan de diaconie van Utrecht⁸⁸⁴. Dat een vrouw kon opvolgen in een contract van compagnonschap is in tegenspraak met wat Mathias beweert⁸⁸⁵.

De samenwerking tussen Susanna van der Cloes en Johan de Lover werd na haar dood door haar dochter Neeltje Walschert en echtgenoot Johan Rudolph Crocceus voortgezet. Zij kochten met hun compagnon een perceel met twee huisjes onder één dak aan de zuidzijde van de Koestraat, dat grensde aan dat van henzelf⁸⁸⁶. In de contacten met de andere vingerhoedmakers traden Crocceus en later in zijn plaats Justus van Liebergen samen met De Lover op⁸⁸⁷.

De samenwerkingsovereenkomsten tussen de familie Van Rijssel en Pieter Prop

Het voorbeeld van de weduwe Walschert, die zich drie jaar eerder met Johan de Lover had geassocieerd, bracht Pieter van Rijssel in Vianen ertoe een soortgelijke stap te zetten en zich te verbinden met Pieter Prop. Broer Willem van Rijssel met zijn contacten in Amsterdam heeft ongetwijfeld de juiste man voor hem gevonden.

Willem van Rijssel behield de eigendom van het complex buiten de Landpoort. De onderhoudskosten van het woonhuis waren voor rekening van Pieter van Rijssel; die van de werkplaatsen werden door de compagnons samen betaald. De knechten van Willem kwamen bij hen in dienst en behalve de al gemaakte vingerhoeden en ringen namen zij van hem de paarden en de voorraden koper, ijzer, staal, kolen, Franse aarde en Brussels zand over. Pieter Prop betaalde de overnamekosten, de huur van f 200 per jaar, alsmede de lonen van de knechten en de aankoop van nieuwe materialen als voorschot. Ook nam hij van Willem van Rijssel de betaling van de pachtsom van de boomgaarden en weilanden over, evenals de huur van het complex aan de Zomerdijk. Pieter van Rijssel stelde de gereedschappen ter beschikking, die zijn broer hem in bruikleen had gegeven. Het onderhoud ervan kwam voor gezamenlijke rekening. Van Rijssel had met een of meer van zijn kinderen de dagelijkse leiding over het bedrijf en woonde in het huis. Wel moest hij toestaan dat Willems neef Willem Blankaert daar af en toe zijn intrek nam.

Pieter Prop kreeg alle informatie over het maken van vingerhoeden en de gang van zaken. Als hij in Vianen was, had hij de beschikking over het huis aan de Zomerdijk, maar de keuken en het voorhuis bleven in gebruik voor het inpakken van de vingerhoeden, in pakjes van 72 stuks. Bovendien was de loods in gebruik als opslagplaats voor de vaten met koper en woonde in het voorhuis een knecht. Hervatting van de productie aan de Zomerdijk werd in het contract nadrukkelijk opengehouden.

In Vianen mochten geen vingerhoeden en ringen meer worden verkocht, zoals voorheen onder Willem van Rijssel gebeurde door Pieters dochter Maria Helena. De hele productie werd op kosten van Pieter van Rijssel naar Pieter Prop in Amsterdam gestuurd, die ze betaalde en verkocht. Hij moest dit doen als „Van Rijssel en Prop in Compagnie”, omdat Van Rijssel bekend was en een goede naam had. Het papier, waarin de vingerhoeden werden verpakt, het bindtouw en de manden waarin ze werden vervoerd, betaalden de compagnons samen. Iedere drie maanden rekenden ze globaal met elkaar af, waarbij Prop f 250 als voorschot aan Van Rijssel gaf. Op nieuwjaar bij het opmaken van de balans volgde een verrekening waarbij ieder voor de helft deelde in de opbrengst en bijdroeg in de kosten. Ook het fruit werd voor gezamenlijke rekening verkocht.

Als Van Rijssel voor het einde van de contractperiode zou overlijden, zouden zijn weduwe en kinderen de vennootschap met Prop voortzetten. Bij vooroverlijden van Pieter Prop zouden zijn weduwe of haar erfgenamen mogen kiezen uit doorgaan of

stoppen. Ook zou ze een van haar broers het recht van continuering van het contract mogen geven⁸⁸⁸. Voor samenwerking met Pieter Prop was ongetwijfeld gekozen omdat hij voldoende middelen had om de nodige betalingen voor te schieten en vanwege zijn relaties in Amsterdam. Vlak na het tot stand komen van de compagnie leende Pieter van Rijssel f 1200 van hem⁸⁸⁹.

Pas in 1732 werd de overeenkomst uit 1717 ongedaan gemaakt en kwam een nieuwe voor tien jaar tot stand tussen Dina van der Graaff, de weduwe van Pieter van Rijssel, en Pieter Prop. Dina nam voortaan de huur van de landerijen, de boomgaard en het huis buiten de Landpoort voor haar rekening en financierde de paarden, de voorraden hooi, koper, ijzer, staal, Franse aarde en Brussels zand. Het aankoopbedrag van nieuwe grondstoffen schoot Prop weliswaar voor, maar werd uiteindelijk door Dina opgebracht. Pieter Prop hoefde voor de gemaakte koperen vingerhoeden en naairingen vijf en voor de stalen drie stuivers per gros minder neer te tellen dan de in het kartel afgesproken verkoopprijs. De weduwe Van Rijssel moest de stalen dan wel schoonmaken. Zij betaalde de vrachtkosten van grondstoffen en vingerhoeden, Prop het pakpapier en het touw⁸⁹⁰.

Deze overeenkomst verschilde principieel van de vorige. Productie en verkoop waren nu financieel gescheiden en de risico's van de compagnons verschilden. Zo was de winst van Pieter Prop niet langer gerelateerd aan de productiekosten. Zijn inkomsten hingen voortaan rechtstreeks af van de afzet, waarvoor alleen hij verantwoordelijk bleef. De firmanaam „Van Rijssel en Prop” werd gehandhaafd⁸⁹¹, maar saillant was dat Prop tekende in omgekeerde volgorde⁸⁹².

Vergelijking van beide compagnonschappen

Bij vergelijking van de contracten tussen de weduwe Walschert en De Lover en tussen Van Rijssel en Prop valt op, dat het laatste het meest gedetailleerd is; het verraadt de hand van Willem van Rijssel. Deze wilde zijn voorraden aan de compagnons overdoen en ervoor zorgen dat zijn knechten in dienst konden blijven. Zelf bleef hij eigenaar van het complex buiten de Landpoort, dat de beide Pieters van hem gingen huren. Ook de weduwe Walschert bleef eigenaar van de gebouwen, maar wel kocht De Lover van haar de helft van de vingerhoedmolens. Dit gold ook voor de gereedschappen, terwijl die aan Van Rijssel en Prop gratis ter beschikking werden gesteld. Bij contractbreuk moesten De Lover of de weduwe Walschert maar liefst f 3000 betalen; in het contract tussen Van Rijssel en Prop stond daarover niets. In beide werd geregeld wat er moest gebeuren, als een van hen zou komen te overlijden. Zowel Prop als De Lover schoot geld voor en zorgde voor de verkoop in Amsterdam; die aan huis werd zowel in Vianen als in Utrecht gestaakt. Terwijl De Lover alleen informatie kreeg over de gang van zaken, leerde Prop het ambacht eigenhandig, waarmee hij later zijn voordeel deed.

In het contract van 1732 tussen de weduwe van Pieter van Rijssel en Pieter Prop werd weliswaar de naam van de firma niet veranderd, maar werd hun financiële verhouding fundamenteel gewijzigd. Er werd niet langer voor gezamenlijke rekening geproduceerd, maar voor rekening van de weduwe Van Rijssel. De gemaakte goederen, waarvan de hoeveelheden van te voren in overleg met de collega-vingerhoedmakers waren afgesproken, werden door Prop gekocht tegen prijzen die lager waren dan de door de gezamenlijke collega's vastgestelde en alleen hij droeg het risico van de afzet.

Het initiatief om het eerdere contract te herzien was ongetwijfeld uitgegaan van

Pieter Prop, die de verantwoordelijkheden wilde scheiden. Hij zag dreigende onweerswolken voor de vingerhoedmakerij en wilde zijn financiële risico's verminderen door zich alleen te richten op zijn specialiteit: de handel. Later bleek, dat hij hieraan verstandig had gedaan. Toen in 1737 de vingerhoedmakerij werd overgedragen aan Otto van der Laken, moesten achterstallige betalingen door de weduwe Van Rijssel aan hem nog vereffend worden. Prop beëindigde het contract in 1738 bij de aanvaarding van de vingerhoedmakerij door Otto van der Laken, die nu zelf de verkoop moest verzorgen, wat een aanzienlijke taakverzwaring betekende.

5.2 Monopolistische praktijken

Monopolistische praktijken zijn gedragingen die gericht zijn op marktbeheersing en vermindering van risico's. Iedere ondernemer zal proberen zijn markt te beschermen en ernaar streven, dat klanten bij hem blijven kopen. Met dat doel zal hij zich onderscheiden van zijn concurrenten door een product te leveren dat afwijkt in uiterlijk, kwaliteit, verpakking of wijze van levering, door bijkomende voordelen eraan te verbinden of door een band te smeden met zijn afnemers door middel van persoonlijke contacten. Hij kan besluiten zich te specialiseren in de producten waarvan hij het meeste weet, zodat hij zo goed mogelijk aan de wensen van zijn klanten kan voldoen. Dergelijk gedrag wordt ook wel monopolistisch concurrerend genoemd, omdat fabrikanten elkaar beconcurreren met producten die niet volledig aan elkaar gelijk zijn, terwijl elk van hen alleenverkoper van zijn eigen artikel is, dus monopolist⁸⁹³.

Het verminderen van risico's speelt met name bij het investeren in nieuwe vaste kapitaalgoederen. Zij moeten rendement opleveren door lange tijd productief te blijven en mogen daarom niet snel voorbijgestreefd worden door nieuwe, betere ontwerpen, waardoor ze als verouderd aan de kant geschoven moeten worden. De investeerder zal zijn aarzeling eerder overwinnen, als hij weet, dat concurrenten hem niet kunnen volgen wegens gebrek aan kennis of aan middelen. Maar als zij wel eenzelfde soort investering doen en uitbreiding van de afzetmarkt niet mogelijk is of mislukt, moet hij vrezen voor overcapaciteit en ineenstorting van de prijs van het product. Het gevolg is dan kapitaalvernietiging⁸⁹⁴.

Voor een ondernemer die technologische vernieuwingen wil realiseren – volgens Schumpeter de enige echte ondernemer⁸⁹⁵ – dreigt het risico van mislukkingen a fortiori. Pas na het in productie nemen blijkt of een nieuw product voldoet aan de verwachtingen en of het goed in de markt ligt. Een nieuw productieproces kan kampen met onvoorziene problemen, die de rentabiliteit van de investering aantasten. Weliswaar kan door het aanvragen van octrooien of het strikt bewaren van bedrijfsgeheimen de concurrenten de wind uit de zeilen genomen worden, maar zekerheid vooraf is niet te krijgen. Menigeeen durft in zulke omstandigheden een vernieuwing niet aan. Schumpeter stelde zelfs, dat in een toestand van volkomen mededinging het betreden van een nieuw gebied ondenkbaar is⁸⁹⁶.

Schumpeter zag twee kanten aan monopolistische praktijken: in een statische economie hebben zij geen enkele stimulerende invloed, maar in een zich ontwikkelende economie vormen zij een bescherming tegen de risico's van het introduceren van vernieuwingen en dragen zij tot de ontwikkeling bij⁸⁹⁷. Overigens meende hij, dat zuivere gevallen van langdurige monopolies zeer zeldzaam zijn⁸⁹⁸. In de Angelsaksische

wereld zijn monopolies steeds veroordeeld, omdat ze werden gezien als een vorm van exploitatie zonder functie voor de maatschappij. Al in de tijd van koningin Elisabeth I oogstten de talrijke monopolies, die de Engelse overheid in het leven riep, veel kritiek en verontwaardiging⁸⁹⁹.

Onder monopolistische praktijken vallen ook afspraken met concurrenten over productiehoeveelheden en verkoopprijzen, de belangrijkste elementen van een kartel. De deelnemers aan een kartel bestrijden de sterke prijsschommelingen, die bij vrije concurrentie kunnen optreden en sommigen van hen tot een faillissement zouden kunnen voeren, door verkoopprijzen voor een bepaalde tijd vast te stellen. Het belangrijkste bezwaar van kartels is dat zij de deelnemers buitensporige of althans in de ogen van buitenstaanders ongerechtvaardigde winsten kunnen opleveren. Veelal wordt tegen kartels ingebracht, dat zij funest zijn voor de technologische vooruitgang, maar dit kan niet zo algemeen gesteld worden. Als afgesproken is dat nieuwe vindingen kosteloos gedeeld moeten worden met anderen, wordt inderdaad onderzoek naar verbeteringen ontmoedigd. Dit is echter niet het geval, als het de uitvinders vrijstaat licenties te verstrekken aan collega's en zij hiervoor nader overeen te komen royalty's kunnen opstrijken. Een kartel of in het algemeen een monopolie is dan zelfs gunstig voor het doen van research, omdat de ondernemer verzekerd is van vaste prijzen.

Als adviseur van de Duitse regering wees Schumpeter in 1929 overheidsingrijpen in kartels af, juist omdat die zowel een negatieve als een positieve invloed op de economie kunnen hebben: vergeleken met vrije mededinging zijn bij gelijkblijvende productiewijze de verkoopprijzen hoger, bij vernieuwing lager⁹⁰⁰. Schumpeter wees op de rol van kartels in tijden van depressie: bedrijven die bij volkomen mededinging niet zouden overleven kunnen erdoor het hoofd boven water houden, zodat ongebreidelde vernietiging van kapitaal wordt voorkomen⁹⁰¹.

In Nederland werd minder negatief gedacht dan in Engeland. In de jaren vijftig van de 20e eeuw waren kartels zelfs algemeen geaccepteerd, al bood de kartelwet van 1958 de regering de mogelijkheid om misbruik te bestrijden. Tien jaar later waren er 466 industriële kartels, hoewel de betekenis ervan afkalfde door strengere Europese regels. Sindsdien vormden fusies en bedrijfsovernames steeds meer een alternatief voor kartels om een sterkere marktpositie te verkrijgen⁹⁰². Op kartelafspraken staan nu hoge boetes. De gunstige invloed die een kartel op innovatie kan hebben speelt kennelijk geen rol meer.

5.2.1 Kartelovereenkomsten

In de Republiek was de macht van de staat beperkt en werd aan kooplieden en fabrikanten geen strobreed in de weg gelegd om monopolies te vormen. Kartels waren in de 17e eeuw dan ook geen ongewoon verschijnsel. Zo sloten 35 steenbakkers in de omgeving van Leiden in 1633 een overeenkomst, waarin het aantal ovens aan een maximum werd gebonden om de omvang van de productie te beperken. Er werd gestreefd naar uniformiteit in de producten en ze mochten elkaars knechten niet in dienst nemen dan met wederzijds goedvinden⁹⁰³. Kruitmakers in Amsterdam vormden in 1660 een prijskartel⁹⁰⁴ en loodwitmakers uit Rotterdam en Utrecht legden drie jaar later wegens overproductie zowel de prijzen als de productiehoeveelheden vast⁹⁰⁵. Ook de vingerhoedmakers kwamen tot onderlinge afspraken, waarbij alle genoemde elementen en nog andere in contracten werden vastgelegd (Afb. 52).

In de tweede helft van de 17e eeuw nam het aantal vingerhoedmakers in Nederland

af door overlijden en bedrijfsbeëindiging. De overblijvenden kenden elkaar goed en waren deels ook aan elkaar verwant. Zij vatten het idee op om elkaar niet langer te beconcurreren, maar onderlinge afspraken te maken. Dit resulteerde in een kartel dat vijftig jaar heeft bestaan, in welke periode zij 32 contracten notarieel lieten vastleggen, het eerste in 1686. Helaas is het derde uit 1689 verloren gegaan en ook in 1711 of daaromtrent kan er een gesloten zijn, dat niet bewaard is gebleven. De twee eerste werden gepasseerd voor W. Zwaerdecroon, alle overige voor N. Vonck, beiden notaris te Utrecht⁹⁰⁶.

Aanvankelijk hadden de contracten betrekking óf op koperen óf op stalen ringen en vingerhoeden, maar sinds 1698 gingen ze over beide. Koperen vingerhoeden waren er in twee soorten, de gewone, ook wel „hierlantse” of „inlandse” genoemd, met maten 0 t/m 8, en de Franse met maten 1 t/m 6. De inlandse mochten alleen met fijne putjes worden gemaakt, de Franse met fijne en met grove. De Van Rijssels waren aanvankelijk de enige producenten van de veel duurere Franse vingerhoeden, die toen fijne putjes hadden. Al in 1687 mochten ook de anderen die gaan maken en vanaf 1700 werden ze ook met grove putjes in de contracten opgenomen.

De koperen naairingen hadden boorden en waren er eveneens in de maten 1 t/m 6. Terwijl de anderen alleen deze maakten, produceerden de Van Rijssels ook kabelringen. Ter wille van het kartel uniformeerden de contractanten hun productie van koperen vingerhoeden en naairingen, waarbij vader en zoon Van Rijssel eerst hun monopoliepositie op het terrein van Franse vingerhoeden moesten prijsgeven en later geen kabelringen meer mochten maken.

Er was één soort stalen vingerhoeden, ook weer in de maten 1 t/m 6. Het assortiment in stalen ringen was het grootst: die met aangezette randen werden gemaakt met grove en met fijne putjes; verder waren er met middelboorden, ook wel ingekepte genoemd (Afb. 53), en met boorden van koper; andere waren aan het einde toetgetrokken; tenslotte waren er rechte ringen zonder randen. De ringen werden gemaakt in de maten 0 t/m 4. De nullen waren het duurst. Omdat mannen vooral ringen gebruikten, werden de vingerhoeden ook wel vrouwenvingerhoeden genoemd.

De duur van het contract wisselde; het eerste had een looptijd van een jaar, het laatste van zes jaar. De prijzen en de aantallen die ieder mocht maken werden vastgesteld,

*gondictaat / 1692
 Goudt. van n. b. d. korn
 1692 18 D. d. d.
 1702 21 D. d. d.
 Nils - Jan Rijssel*

*See
 Pruit Joutman
 conf. Lina Ruyf*

Afb. 52. Handtekeningen van de vingerhoedmakers onder het contract van 7 mei 1692

Afb. 53. Stalen naairing met middelboord

156 VINGERHOEDMAKERS EN HUN BEDRIJVEN IN DE TIJD VAN DE REPUBLIEK

zoals in voorgaande hoofdstukken uiteengezet. Over en weer moest opening van zaken worden gegeven en knechten mochten zonder voorafgaande toestemming niet van elkaar worden overgenomen. Er werden afspraken gemaakt over de verpakking, de overneming van elkaars voorraden en de condities daarbij en over het maximale kortingspercentage bij verkoop aan afnemers. De vervaardiging van andere soorten werd verboden evenals uitbesteding van productie en verkoop, tenzij bepalingen hierover in het contract waren opgenomen. Op overtreding van de overeenkomst stond een boete.

Het laatste contract werd in 1728 voor de duur van zes jaar gesloten. Het werd na afloop niet vernieuwd, maar stilzwijgend verlengd. Toch wilden de deelnemers aan het kartel in 1736 een nieuwe overeenkomst sluiten. Dina van der Graaff machtigde haar dochter Walburg van Rijssel om in Utrecht of elders met de andere vingerhoedmakers een akkoord te sluiten⁹⁰⁷. Dat is echter niet doorgegaan, omdat enkele weken daarna Gerard Casius overleed⁹⁰⁸. In De Bilt leefde Johan Schot ook al niet meer en was het bedrijf in handen van de gezusters Van Deventer gekomen. Vermoedelijk is het vernieuwen van het contract eerst uitgesteld en is van uitstel afstel gekomen, zodat het kartel uiteindelijk als een nachtkaars uitging.

De vingerhoedmakers waren niet alleen geïnteresseerd in elkaars productiehoeveelheden en voorraden, maar ook in alles wat met de fabricage samenhang. Meer dan eens werd afgesproken, dat niemand zonder kennisgeving enige verandering in zijn productieproces zou aanbrengen. Dit impliceerde, dat ieder voor zich het liever aan een ander overliet om vernieuwingen te bedenken, met het gevolg dat ze er niet kwamen. De een mocht niet „stercker” werken dan de ander, waarmee werd bedoeld dat iedereen voor de stalen vingerhoeden platen van dezelfde dikte moest gebruiken. Al in het eerste contract over de koperen werd het gebruik van een extra oven verboden, waarmee de productiecapaciteit aan banden werd gelegd. Ook mocht Willem van Rijssel niet langer op meer dan één plaats produceren, toen hij na de dood van zijn broer Hendrik de exploitatie van diens bedrijf aan de Zomerdijk in Vianen had overgenomen. Het gevolg was dat hij het moest sluiten.

In 1694 werd de verpakking van vingerhoeden en ringen geüniformeerd. Allen zouden hetzelfde papier gebruiken. Gewone koperen vingerhoeden moesten worden verpakt in blauw en grijs, Franse in blauw, wit en lichtblauw en koperen ringen in donkerblauw papier. Later werd nog eens benadrukt dat maar één soort papier was toegestaan. Dit gold ook voor de stalen.

Behalve aan afnemers verkochten de vingerhoedmakers hun producten ook aan elkaar om hun voorraden gelijk te maken. Aanvankelijk mochten ze het kopergoed voor elke overeengekomen prijs overdoen. Voor de stalen producten moesten ze eerst twee stuivers, maar al spoedig één stuiver per gros minder aan elkaar betalen, wat daarna ook werd afgesproken voor de koperen. In 1721, toen Johan Schot een grote voorraad onverkochte stalen ringen bij zich had, moest hij die zelf zien af te zetten. Hij kon dit doen aan De Lover, maar mocht ze ook verkopen aan „sijn vrinden tot IJserloo” (Iserlohn). Hij moest zelf maar zien welke prijs hij daarvoor kon krijgen. Nieuwe stalen ringen moesten De Lover, die ze zelf niet maakte, Casius en Prop elk voor een derde van hem overnemen. Zij hoefden daarvoor echter vier stuivers minder dan de vastgestelde prijs te betalen. Daarentegen moest De Lover van Casius en Prop afnemen tegen de onderlinge overnemingsprijs die in 1717 was vastgesteld: stalen vingerhoeden vier stui-

vers, stalen ringen met randen twee en zonder randen één stuiver per gros minder dan de overeengekomen verkoopprijs. Bij betaling binnen drie maanden was een extra korting afgesproken, 2% voor de koperen en 1% voor de stalen. De lagere prijs die men verplicht was te accepteren bij de overneming door de collega's was een stimulans om zoveel mogelijk zelf te verkopen. Bij de verkoop buiten de eigen kring mocht aanvankelijk maximaal 1% korting worden gegeven, in 1721 werd die op 2% gesteld.

Een nadeel van de stalen vingerhoeden en ringen was dat ze gemakkelijk roestten. Daarom moesten ze zo droog mogelijk worden bewaard. Mochten ze desondanks gaan roesten dan moest degene van wie ze waren overgenomen ze schoonmaken.

Vanzelfsprekend hechtten de vingerhoedmakers grote waarde aan de nakoming van de wederzijdse verplichtingen. Al in het eerste contract werd afgesproken dat ze bij elke overtreding 100 zilveren dukatons, f 315, moesten betalen. De helft hiervan kregen de collega's, de andere helft kwam ten goede aan de diaconie van de gereformeerde kerk in de woonplaats van de overtreder. In 1703 werd de toch al hoge boete verdubbeld en later werd nog een extra boete van maar liefst f 5000 opgelegd als iemand meer produceerde dan was afgesproken. Verder was de grote hoeveelheid onverkochte stalen ringen aanleiding om de aantallen ervan door een eed te laten bevestigen.

Het doel van een kartel was in het algemeen beheersing van de markt door uitsluiting van de binnenlandse concurrentie. Hierin zijn de vingerhoedmakers geslaagd. Zij hoedden zich voor overaanbod en hielden de prijzen in de hand, wat zij konden omdat zij uit eigen voorraad verkochten. Helaas is geen vergelijking mogelijk met de prijzen die vlak voor de eerste kartelovereenkomst aan afnemers werden berekend. Daarom is het onduidelijk of en in hoeverre er sprake was van prijsopdrijving.

De verstandhouding tussen Willem van Rijssel, Cornelis van de Wetering, Hendrick Schot en Barent van Bekum was goed. Toen ze op 16 december 1694 samen bij de notaris zaten om een contract op te stellen, kochten ze ieder vier loten van f 25 in een loterij, die werd uitgeschreven door de stad Amersfoort. Zij was de eerste in de Republiek en vormde het begin van een loterijage. De opbrengst zou worden besteed aan goede doelen in de stad. Er waren vele prijzen te winnen variërend van f 100 tot een landgoed van f 72000⁹⁰⁹. Als het lot hun gunstig gezind was, zouden de vingerhoedmakers samen delen.

5.3 *Burgerschap*

Vanaf de Middeleeuwen werd in Amsterdam onderscheid gemaakt tussen burgers, inwoners en vreemden. Inwoners hadden wel een vaste verblijfplaats in de stad, maar geen burgerrecht, en vreemden verbleven er slechts tijdelijk. Burgers, ook wel poorters genoemd, hadden een aparte status en daarmee speciale rechten en plichten. Alleen zij mochten toetreden tot in gilden georganiseerde poorterneringen en bepaalde ambtelijke en politieke functies vervullen. Zij kregen bovendien voorrang bij sommige vormen van armenzorg; zo konden alleen hun kinderen terecht in het Burgerweeshuis. Daartegenover zwoeren zij de stad te helpen verdedigen en haar welvaart te bevorderen.

Het poorterschap kon worden verkregen door geboorte, huwelijk en koop. In enkele gevallen werd het geschonken. De leges voor gekochte poorters waren hoog: van 1650 tot het einde van de 18e eeuw bedroegen ze zelfs f 50. Voor vier categorieën was het poorterschap nauwelijks interessant: het internationaal georiënteerde deel van de

158 VINGERHOEDMAKERS EN HUN BEDRIJVEN IN DE TIJD VAN DE REPUBLIEK

elite had een wijder blikveld dan de stad, loonafhankelijken woonden er vaak slechts voor een beperkte tijd en de kosten waren voor hen een obstakel, vrouwen kregen het meestal via hun man of vader en voor joden golden allerlei beperkingen, waardoor zij van de meeste voordelen verstoken bleven⁹¹⁰.

De belangrijkste reden voor verwerving van het poorterschap was de wens om lid van een gilde te worden⁹¹¹. Dat gold echter niet voor de vingerhoedmakers, want zij bleven net als vele andere beroepsbeoefenaren buiten gildenverband. Toch werden drie vingerhoedmakers wel poorter.

Toen Jan Dircksz in 1658 het poorterschap verkreeg⁹¹², hoefde hij daarvoor niet te betalen, omdat de eerste man van zijn vrouw poorter was geweest. Hij woonde in de Haarlemmerstraat tegenover de Eenhoornsluis⁹¹³, dus niet ver van de Brouwersgracht*). Het ligt voor de hand dat Willem van Sevenhoven hem heeft gevraagd vingerhoeden te gaan maken in het nieuwe pand op de hoek van de Baanbrugsteeg. Jan Dircksz**) was geboren in Genhey, waarmee de heerlijkheid Heide werd bedoeld, die ten noordwesten van Aken tegen de huidige Nederlandse grens lag. Hij kan het ambacht in die stad geleerd hebben, maar uit niets blijkt dat hij bij zijn tweede huwelijk vroeger in het jaar al vingerhoedmaker was⁹¹⁴.

Ook Evert Michielse, geboren in Vianen en wonende aan de Brouwersgracht, kon in 1662 kosteloos poorter worden, omdat hij enkele maanden tevoren getrouwd was met een poortersdochter⁹¹⁵. Hij is slechts kort vingerhoedmaker geweest, want tijdens de pestepidemie van 1663-1664 overleed hij⁹¹⁶.

Willem van Dalen daarentegen had in 1660 maar liefst f 50 moeten uitgeven voor het poorterschap. Hij woonde aan de Baanbrugsteeg, was afkomstig uit Utrecht, maar was in Vianen getrouwd en had daar gewoond⁹¹⁷. Hij was getuige bij het huwelijk van zijn collega Evert Michielse⁹¹⁸. De vraag is waarom Van Dalen zo'n hoog bedrag overhad voor het poorterschap. Het moeten sociale voordelen zijn geweest, want voor een gildenlidmaatschap kan het niet bedoeld geweest zijn. Wel ondersteunt het de veronderstelling dat hij als zelfstandige werkte. Toen Van Dalen in 1680 hertrouwde woonde hij in de Krommelleboogsteeg en was hij bierdrager⁹¹⁹. Bierdragers waren door de overheid aangesteld en beëdigd voor de controle op invoerrechten en accijnzen en behoorden tot de middenstand. Deze functie heeft hij ongetwijfeld gekregen door de goede connecties van de familie Van Sevenhoven met haar brouwerij „De Rode Haen”.

Het genoemde drietal was werkzaam in de vingerhoedmakerij, die Willem van Sevenhoven had gesticht. De in Vianen geboren Willem Pieterse***) van Uytervecht

* Eerder woonde Jan Dircksz aan de Brouwersgracht achter brouwerij De Haan (Amsterdam, DTB, 1191/329, 24/9/1652), nog voordat Simon van Sevenhoven deze kocht.

** Bij de doop van zijn kinderen werd zijn naam opgetekend als Jan Dircksz van Aken, bij zijn dood als Jan Dircksz Krab, maar uit de aanduiding van zijn woning blijkt dat het dezelfde persoon was. Na zijn dood in 1663 kon zijn weduwe vermoedelijk een van de huisjes achter de vingerhoedmakerij betrekken, want later overleed een kind van Jan van Aken aan de Baanbrugsteeg (Amsterdam, DTB 1154/166, 7/1/1663; 1155/190, 4/11/1664).

*** Aan de naam Willem Pieterse werd pas in 1691 bij de begrafenis van zijn vrouw „van Uytervecht” toegevoegd (Amsterdam, DTB 1229/115, 20/5/1691). Opmerkelijk is, dat in de boedelbeschrijving na de dood van Aelbert Berntsz van Rijselingh in 1658 in Vianen een knecht Willem Petersz van Venloo genoemd wordt (GA Vianen, invnr 584, 6/9/1658).

was ook vingerhoedmaker, toen hij in 1659 in Amsterdam trouwde⁹²⁰. Hij werd als enige van het viertal geen poorter en woonde in een ander deel van de stad: eerst op de Buiten Heiligeweg (zie Afb. 15) en later in de Katersteeg⁹²¹. Beide argumenten lijken ertegen te pleiten, dat ook hij op de Brouwersgracht werkte, maar omdat hij eerder dan Michielse en Van Dalen naar Amsterdam kwam, kon hij vermoedelijk nog niet zijn intrek nemen in een van de nieuwe woningen aan de Baanbrugsteeg. Ook is het wellicht geen toeval dat hij naar Amsterdam kwam in de tijd dat Van Sevenhoven vingerhoedmakers uit Vianen aantrok. Het is dus zeer wel mogelijk, dat hij er werkte.

Om in Schoonhoven een bedrijf te mogen uitoefenen moest iemand poorter zijn, wat hij alleen kon worden als hij zich in de stad vestigde en beloofde er vijf jaar te blijven wonen. Voor schippers en kooplieden gold een periode van tien jaar. Bij voortijdig vertrek moest een hoog bedrag worden betaald, waarvoor eerder een borg of onderpand was gesteld. Het poorterschap gaf ook het privilege om verschillende tollens zonder betalen te passeren. Daar stonden plichten tegenover, zoals het doen van wacht- en schuttersdiensten. Een nieuwe poorter moest een gift aan de kerk doen, wijn aan beide burgemeesters geven en een eed van trouw afleggen⁹²².

De poorterboeken van Schoonhoven zijn niet steeds betrouwbaar. Zo komen sommigen er twee keer in voor*) en lijkt de registratie soms enkele jaren achter te lopen. Baptista van Regemorter werd pas in 1621 vermeld⁹²³, toen hij al enkele jaren schepen was. Hendrick Jacobs ontbreekt erin.

Adriaen Jansz Cort legde in 1642 de burgerreed van Vianen af en ook Borger Adriaensz en Manasse Hendriksz, een van de knechten van Willem van Rijssel, waren burger, hoewel ze niet voorkomen op de lijst van nieuwe burgers⁹²⁴. Enkele maanden na de koop van het huis buiten de Landpoort legden Bernt en Aelbert Henricksz van Rijsseling de burgerreed af⁹²⁵. Dat laatste deed ook Pieter van Delft een half jaar voor zijn dood in 1672⁹²⁶. Hij had enkele jaren tevoren in Amsterdam de vingerhoedmolen aan de Brouwersgracht gehuurd⁹²⁷, maar kwam naar Vianen om zijn kennis te vergroten⁹²⁸.

In 1528 verloor de bisschop van Utrecht zijn wereldlijke macht en werden stad en gewest onderdeel van het Habsburgse rijk onder keizer Karel V⁹²⁹. Dit betekende voor de gilden een radicale verandering. Vóór dat jaar kwamen burgemeesters en schepenen uit de gilden voort en konden alleen gildenleden burger worden⁹³⁰. Met de machtswisseling verloren de gilden hun politieke invloed, doordat sindsdien de stadhouder alle stadsbestuurders benoemde⁹³¹. Iemand moest nu eerst burger zijn voor hij lid van een Gilde kon worden.

Evenals in Amsterdam werd in Utrecht onderscheid gemaakt tussen burgers, inwoners en mensen die tijdelijk in de stad verbleven. Rechten en plichten waren voor burgers van beide steden ongeveer hetzelfde. Het burgerschap van Utrecht kon iemand krijgen door vererving via de vader, door koop of door schenking⁹³², dus niet zoals in Amsterdam door een huwelijk. Koop was duur: in 1624 werden de aanvankelijk zeer hoge bedragen gehalveerd tot f12:10 voor geboren Utrechtenaren en vreemden die met de weduwe of een dochter van een burger gehuwd waren en f25 voor andere vreemden.

* B.v. Lucas van Velsen in 1653 en 1655 en Barent van Milanen tweemaal in 1655; de laatste was in 1654 al hoofdman van het zilversmidsgilde (Schoonhoven, Weeskamer, invnr 214, pakje 1, f. 32v, 2/12/1654)

Deze tarieven werden daarna niet meer veranderd⁹³³. Samuel Schot kwam vanuit Aken naar Utrecht en moest het hoge bedrag betalen voor het burgerschap. In 1675, het jaar van zijn huwelijk, werd Cornelis van de Wetering burger⁹³⁴. Omdat hij trouwde met de weduwe van een burger, werd hem voor het burgerschap de helft, f 12:10, in rekening gebracht⁹³⁵.

In 1655 werd besloten katholieken uit te sluiten van het burgerschap, maar in 1674 werd die bepaling verzacht⁹³⁶. In tegenstelling tot Amsterdam mochten in het algemeen ook joden geen burger worden⁹³⁷.

5.4 Relatie van de vingerhoedmakers met de gilden

Veel ambachtslieden waren verenigd in gilden, organisaties waarin mensen met hetzelfde of een verwant beroep zich met toestemming van de plaatselijke overheid aansloten⁹³⁸. Hun doel was het bieden van bestaanszekerheid door enerzijds onderlinge concurrentie tegen te gaan, anderzijds beunhazen en handelaren van buiten de stad de uitoefening van hun beroep onmogelijk te maken. Ieder lid moest zich houden aan allerlei bepalingen, waarin onder meer het maximale aantal knechten, de hoogte van de lonen en de werktijden waren vastgesteld. Gildenleden mochten geen waren invoeren die ook in de stad gemaakt werden. Concurrentie van buitenaf werd verder bestreden door verkoop van producten door niet-gildenleden te verbieden, waarbij een uitzondering werd gemaakt voor jaarmarkten.

Het was niet toegestaan een beroep uit te oefenen zonder lid te zijn van het betreffende gilde, terwijl nieuwe leden slechts in beperkte mate werden toegelaten⁹³⁹. Om de kwaliteit te bewaken was soms het afleggen van een meesterproef verplicht gesteld. Het lidmaatschap bracht zowel financiële als maatschappelijke plichten met zich. Zo waren er fondsen voor armenzorg en onderlinge hulpverlening en moesten de gildenleden een bijdrage leveren aan de bescherming en het onderhoud van hun stad.

Het gildenwezen maakte in de 17e eeuw een krachtige ontwikkeling door ten gevolge van een toenemende behoefte onder ambachtslieden aan protectionisme en regulering⁹⁴⁰. Naast de gilden uit de prerematorische tijd, die waren genoemd naar een schutspatroom, zoals Sint-Eloy bij de smeden, werden veel nieuwe gilden opgericht⁹⁴¹. Gildenleden moesten tijdens de Republiek ook burger van de stad zijn, maar aan deze richtlijn werd niet altijd de hand gehouden.

Expansie en modernisering van de nijverheid werden door de gilden tegengewerkt⁹⁴². Ter bescherming van de eigen leden trachtten zij concurrentie uit te bannen, terwijl die juist een motor van vernieuwing is. Toen de Republiek van de Verenigde Nederlanden was vervangen door de Bataafse Republiek (1795-1806) hadden ze geen bestaansrecht meer. Het principe van gelijkheid in het bedrijfsleven werd uitgewerkt in de patentwet, die op 1 januari 1806 in werking trad. De wet stelde een belasting in op behaalde winsten en gaf iedereen het recht om patent aan te vragen voor het uitoefenen van een bedrijf. Ze maakte daarmee een eind aan het gildensysteem, dat de ene burger boven de andere en de stedeling boven de plattelander bevoordeelde⁹⁴³.

Volgens Van Eeghen waren in Amsterdam in het algemeen de oudste beroepen wel in een gilde opgenomen en was dat veel minder het geval bij die welke later ontstonden⁹⁴⁴. Daarom waren vingerhoedmakers geen lid en, hoewel er tot 1715 tenminste 264

zijn opgetekend⁹⁴⁵, bleven ook de geelgieters, die pas in 1615 voor het eerst werden genoemd⁹⁴⁶, buiten het smedengilde⁹⁴⁷. De stad liet veelal haar handelsbelangen prevaleren en daarom werd nauwelijks gestreefd naar handhaving van de gildendwang.

Van het archief van het smedengilde Sint-Eloy in Schoonhoven is weinig bewaard gebleven, zodat niet bekend is of Baptista van Regemorter en Hendrick Jacobs lid waren.

In Vianen waren vóór de reformatie zes gilden ontstaan; het oudste was het snijders- of kleermakersgilde, dat dateerde van ongeveer 1500. Na de reformatie zijn er nog zes bijgekomen, onder meer dat van de smeden. De smeden vroegen zelf Hans Wolparadt van Brederode, heer van Vianen, om een brief, waarmee de oprichting van het gilde een feit zou zijn. Hun argument was, dat zij achterop raakten, omdat iedere burger het ambacht kon beoefenen. De heer willigde hun verzoek in op 7 juni 1628. Zeven beroepen, waaronder dat van vingerhoedmaker, werden in de gildenbrief met name genoemd; de burgemeester kreeg het recht hieraan nog andere toe te voegen. Om lid te kunnen worden was het burgerschap verplicht en moest eenmalig f 6 worden betaald met een opslag van f 1 voor de armen. De inhoud van de brief gold niet alleen voor de stad zelf, maar ook voor de Havendijk, Helsdingen, Bolgerije en Autena. Een gildenlid mocht geen knecht of leerjongen van een collega lenen zonder een vergoeding daarvoor te geven. Wie bericht had gekregen van het overlijden van een medelid, diens vrouw of kind, was verplicht de begrafenis bij te wonen op straffe van twee stuivers boete, met het innen waarvan twee gildenmeesters waren belast. Toezicht op de naleving van gildendwang en -reglement was niet alleen een taak van de gildenbroeders zelf, maar daarnaast oefenden „officier en justifieren”, waarmee drossaard, schout, burgemeesters en schepenen werden bedoeld, controle uit namens de heer. Omdat de gildenbrief er niets over zegt, kan worden aangenomen, dat op de drie jaarmarkten de gildendwang niet van kracht was. Kramers mochten trouwens steeds spelden, naalden, haken, ogen, heugels, stoven en nagels vrij verkopen, maar voor het opzetten van een ijzerwinkel was het gildenlidmaatschap verplicht. Alleen slotenmakers en hoefsmeden moesten een proef afleggen om hun vakbekwaamheid te tonen; de andere smeden, waaronder de vingerhoedmakers, hoefden dat niet⁹⁴⁸.

Bernt en Aelbert Henricksz van Rijsseling waren lid van het smedengilde⁹⁴⁹, maar omdat daarvan geen naamlijsten zijn bewaard, is het van de andere vingerhoedmakers niet bekend.

Anders dan in Amsterdam hielden de gilden in Utrecht na de reformatie vast aan oude gewoonten als voedselbedelingen en het begraven in een eigen grafkelder in de kerk⁹⁵⁰. Die bedelingen werden niet betaald uit de gildenkas, maar uit verkregen legaten. De Utrechtse gilden vroegen veel lagere entreegelden dan die in Amsterdam en hadden doorgaans geen onderstandskassen, zodat hulpverlening beperkt bleef. Wel bestonden er in Utrecht zieken- en dodenbussen, die buiten de gildenkas om waren opgezet⁹⁵¹.

Zij die metaal bewerkten moesten lid worden van het smedengilde Sint-Eloy met uitzondering van de goud- en zilversmeden, die zich in 1597 hadden afgescheiden en verenigd in een eigen gilde⁹⁵². Ook kooplieden in steenkolen en metalen waren aangesloten bij het smedengilde⁹⁵³. Om lid ervan te kunnen worden moest entreegeld worden betaald, dat niet voor iedereen hetzelfde was. Oudste zonen van gildeleden die de plaats van hun vader innamen kregen 50% korting evenals de weduwen van overleden

gildenbroeders die het bedrijf wilden voortzetten: zij „verheervaardden” het lidmaatschap. Metaalbewerkers, die al lid waren van een ander gilde, zoals dat van de marslieden, kregen eveneens korting; zij heetten aanwerpers. Het volle lidmaatschap kostte in de eerste helft van de 17e eeuw f 7:10. In slechte tijden werd dat bedrag hoger gesteld om de instroom van nieuwe leden te beperken. Om dezelfde reden werden voor diverse specialisaties meesterproeven ingevoerd, ofschoon hiermee ook handhaving van de kwaliteit beoogd werd⁹⁵⁴. Veelal drongen de leden daar zelf bij het stadsbestuur op aan. Vingerhoedmakers hoefden evenmin als in Vianen een proef af te leggen⁹⁵⁵: omdat zij in Utrecht tot het einde van de 17e eeuw uit één familie afkomstig waren, hebben zij nooit een verzoek hiertoe ingediend.

Ook knechten en leerjongens vielen onder de jurisdictie van het gilde. Leerjongens moesten het ambacht nog leren, van hen werd anders dan van knechten geen productieve arbeid verwacht en de meester moest het ontvangen leerkindsgeld van f 1:8 per jaar aan het gilde afdragen⁹⁵⁶.

Het bestuur van het smedengilde werd gevormd door twee dekens, die door de vroedschap werden benoemd. Behalve de dekens was ook de busmeester belangrijk, die werd gekozen bij geheime stemming door en uit de gildenbroeders en verantwoordelijk was voor de penningen en de andere eigendommen van het smedengilde⁹⁵⁷.

Sinds de 15e eeuw bezat het smedengilde een eigen gasthuis, waar enige behoeftige en zieke leden konden worden opgenomen en verzorgd, in ruil waarvoor ze afstand moesten doen van hun eigendommen⁹⁵⁸. In de 17e eeuw werd het Sint-Eloyengasthuis bestuurd door een college van twintig regenten dat was samengesteld uit beoefenaars van de belangrijkste ambachten binnen het gilde. De dagelijkse leiding was in handen van twee huismeesters waarvan de tweede of onderhuismeester jaarlijks werd gekozen door en uit de regenten. Het jaar daarop werd hij automatisch huismeester en voerde vooral het financiële beheer van het gasthuis⁹⁵⁹.

Het smedengilde bezat ook grafkelders, aanvankelijk twee in de Buurkerk, maar toen die vol waren, kocht het in 1662 een kelder in de Jacobikerk⁹⁶⁰. Volgens Bos gaf het bezit van graven in verschillende kerken een gilde meer status⁹⁶¹. Ook minder draagkrachtige gildenleden genoten het voorrecht in de kerk begraven te worden. Voor beide kerken waren de gildenbegravenissen dan ook een belangrijke bron van inkomsten⁹⁶².

Evenals in Vianen konden alleen burgers lid van het Utrechtse smedengilde worden, hoewel aan die bepaling niet altijd de hand werd gehouden. Zo waren twee knechten van Wils bij het gilde aangesloten, die geen burger waren: Arien Arisen Bos trad in 1659 toe⁹⁶³ en in hetzelfde jaar werd ook vingerhoedmaker Hendrik Huybertsen, afkomstig uit Mons, lid⁹⁶⁴. Hun lidmaatschap kan samenhangen met de dood van Reinier van Borckeloo in het voorafgaande jaar, maar de precieze reden is niet bekend. Ongetwijfeld zal Wils als drijvende kracht erachter hebben gezeten. Bos en Huybertsen overtraden de voorschriften door geen burger van Utrecht te zijn, maar wellicht werd dit door de vingers gezien zolang iemand geen eigen bedrijf had.

In de gildenboeken van de smeden werden de vingerhoedmakers in 1628 apart vermeld⁹⁶⁵. Ze waren dan ook verplicht om lid van het smedengilde te zijn en voorzover kon worden nagegaan waren ze dat ook allemaal. Nicolaes Schot wilde aanvankelijk geen lid worden. Dat bleek toen hij in 1630 de vroedschap toestemming vroeg om zijn beroep als trompetmaker desondanks te mogen uitoefenen. Hoewel het gilde zich

daartegen verzette, stond het stadsbestuur hem toe tot Pasen van het volgende jaar trompetten te maken zonder gildenlid te zijn⁹⁶⁶. Kort daarna werd hij alsnog lid en bleef dat, toen hij later ook vingerhoeden ging maken. In 1640 was hij busmeester van het gilde, waar hij een royale hand van uitgeven had⁹⁶⁷.

Wanneer Antonis van Gesteren zich aansloot bij het gilde is niet bekend, maar in 1642 werd hij tot regent van het Sint-Eloyengasthuis gekozen⁹⁶⁸. Zijn zwager Peter van Tussenbroek viel die eer in 1651 te beurt. Als knopenmaker was deze lid van het knopenmakers-⁹⁶⁹ en als vingerhoedmaker van het smedengilde⁹⁷⁰. Toen hij enkele jaren later buiten de stad ging wonen en geen kamer in Utrecht in huur had om zijn burgerschap te behouden, verloor hij dat en stelde hij zijn functie als regent van het Eloyengasthuis ter beschikking⁹⁷¹. Jacob Schot was zeker geen prominent lid: nooit is hij deken of busmeester geweest en evenmin was hij actief betrokken bij het Sint-Eloyengasthuis. Zelfs een collectebus wilde hij niet in huis hebben; in plaats daarvan verklaarde hij zich bereid f 2:10 per jaar te geven⁹⁷². Één keer heeft hij dat inderdaad betaald, maar daarbij bleef het⁹⁷³. Kennelijk speculeerde hij erop, dat de afspraak in het vergeetboek zou raken. Zijn jongste broer Isaak maakte het nog bonter door te weigeren zijn uitverkiezing tot regent te accepteren, temeer daar hij werd verkozen, nadat de regenten hadden besloten voor het eerst iemand van buiten de muren te kiezen⁹⁷⁴. Een weigering was ongehoord en kwam nooit voor.

Egbert Wils was in het gilde meermalen deken⁹⁷⁵. Het lag hem na aan het hart: zo meldde hij in 1653 zijn vijfjarige zoon Alexander aan en zes jaar later zijn pasgeboren zoon Jacobus, voor wie hij f 1 entreegeld betaalde⁹⁷⁶. Van 1651 tot 1660 stond in zijn huis een collectebus, die eens per jaar geleegd werd. De inhoud kwam ten goede aan het Sint-Eloyengasthuis en diende voor hulp bij ziekte en om de begrafenis van armalastige gildenleden te bekostigen⁹⁷⁷. De eerste jaren zaten er telkens enkele gulden in, maar tijdens zijn huismeesterschap liep het bedrag op tot f 30⁹⁷⁸.

Toen Wils in 1660 deken van het smedengilde was, werd een gildenbord gemaakt, dat nog steeds in de Buurkerk hangt (Afb. 54). Zijn naam en wapen prijken erop en hij verloochende zijn beroep niet: als eerste object wordt de vingerhoed aangeprezen: „Besie den VINGERHOET, Hoe noodigh is hij 't Volck, dat NAELDEN bruyken moet”⁹⁷⁹. Bij de aankoop van de grafkelder in de Jacobikerk speelde hij eveneens een actieve rol⁹⁸⁰.

Bij het Sint-Eloyengasthuis was Wils nauw betrokken; toen hij nog maar 25 jaar was, werd hij één jaar eerder dan zijn

Afb. 54. Bord van het smedengilde uit 1660 in de Buurkerk

oom Peter van Tussenbroek verkozen tot een van de twintig regenten⁹⁸¹ en met voortvarendheid diende hij het later een jaar als huismeester⁹⁸². Wils raakte op het eind van zijn leven in betalingsproblemen en toen de afhandeling van zijn nalatenschap lang duurde werd zelfs zijn integriteit in twijfel getrokken: meer dan 25 jaar na zijn dood vroegen en kregen zijn kinderen een verklaring van het smedengilde, dat hij als deken en als huismeester van het gasthuis financieel correct had gehandeld⁹⁸³.

Cornelis van de Wetering trad in 1675 als nieuwe meester toe tot het smedengilde⁹⁸⁴, waarvoor hij anders dan voor zijn burgerschap het volle bedrag van f 11:10 moest betalen, omdat hij van buiten de stad kwam. Zijn stiefzoon Johan Schot was als tinnegieter in Utrecht al busmeester en deken⁹⁸⁵ van het smedengilde en regent van het Sint-Eloyengasthuis. Van 1701 tot zijn dood in 1729 was hij lid van het marsliedengilde, waarvan hij eveneens busmeester was⁹⁸⁶. Toen hij in 1709 in De Bilt vingerhoeden ging maken en de afstand te groot vond, werd hij op zijn verzoek van zijn functie in het gasthuis ontheven, waarna voor hem een ander werd gekozen⁹⁸⁷. In 1713 kocht hij in Utrecht het huis aan de Neude, waarin een zwager van hem als huurder woonde⁹⁸⁸. Ongetwijfeld had hij daar ook zelf een kamer, want kort daarna werd hij opnieuw regent en later huismeester van het gasthuis⁹⁸⁹, in welke functie hij zeer actief was. Ter gelegenheid van zijn afscheid kwamen er bij de grote maaltijd twee harsten, acht hoenders en een speenvarken op tafel⁹⁹⁰. Cornelis Casius sloot zich kort na het overlijden van zijn vader aan bij het smedengilde⁹⁹¹, maar toen hij in 1756 naar De Bilt verhuisde moest ook hij zijn bemoeienissen met het Eloyengasthuis staken, waar hij net als zijn vader Gerard Casius⁹⁹² en grootvader Cornelis van de Wetering⁹⁹³ huismeester was geweest⁹⁹⁴.

De weduwen van Jacob en Nicolaes Schot en van Jan Walschert en Gerard Casius zetten de vingerhoedmakerij van hun man voort en verheervaardden het lidmaatschap. Kort voor haar dood bepaalde de weduwe Walschert dat haar dochter Neeltje en niet haar zoon Jan haar plaats in het gilde moest gaan innemen. De weduwe was weinig populair, want haar begrafenis leverde het smedengilde f 5:17 aan boeten op, omdat maar liefst 78 leden verstek lieten gaan⁹⁹⁵.

Sommige vingerhoedmakers waren niet alleen lid van het smeden-, maar ook van het marsliedengilde. Zeker waren dat Jan Schot, zijn kleinzoon Johan Schot, Gerard en zijn zoon Cornelis Casius⁹⁹⁶. De laatste was nog maar vijftien jaar, toen hij lid van het marsliedengilde was⁹⁹⁷, wat erop kan duiden dat hij al vroeg bij de verkoop van zijn vaders vingerhoeden betrokken was. Een ordonnantie van de Staten van Utrecht bepaalde, dat marskramers onder meer de producten van de smeden, Neurenbergse ijzer- en houtwaren en Franse kramerijen mochten verkopen⁹⁹⁸.

In de loop van de 17e eeuw tekende zich in de Utrechtse nijverheid steeds duidelijker een tweedeling van bedrijven af. De eerste groep, die zich richtte op de lokale markt, werd beschermd door de gildenreglementen, die overigens niet altijd even streng werden toegepast. Het stadsbestuur ontving talrijke klachten over overtreding ervan, die betrekking hadden op overschrijding van de toegestane productiecapaciteit, het lid worden zonder eerst het burgerschap te verwerven en inbreuk op het afzetmonopolie door vreemdelingen⁹⁹⁹.

De tweede groep, die werkte voor de export en moest concurreren met uitheemse bedrijven, had nauwelijks profijt van de gilden en voelde ze eerder als een blok aan het been. Zij wilden hun productie optimaliseren door schaalvergroting, die zij realiseer-

den door onder meer te investeren in machines en gebouwen en de factor arbeid terug te dringen door middel van arbeidsverdeling en specialisatie. Om de arbeidskosten verder te verminderen werden vrouwen en kinderen ingeschakeld. Vooral de textielnijverheid was exportgericht; een sprekend voorbeeld hiervan was „Zijdebalen”, een fabriek met honderden werknemers aan de westzijde van de Vecht¹⁰⁰⁰.

Hoewel de vingerhoedmakers ook veel voor de export produceerden, zijn geen aanwijzingen gevonden, dat de gildenreglementen hen beperkten in hun bedrijfsvoering. Integendeel: ze trokken via het gilde leerjongens aan en maakten gebruik van de steenkool distributie.

5.5 Overheidsbemoeningen met de vingerhoednijverheid

Beïnvloedden de gilden de bedrijfsvoering van de vingerhoedmakers slechts in geringe mate, ook de overheid vaardigde zelden regels uit die deze tak van nijverheid meer dan gemiddeld raakten. Slechts éénmaal werd een regeling getroffen, die alleen voor vingerhoedmakers gold.

In 1725 had graaf Simon Hendrik Adolf van der Lippe vooral vanwege de penibele financiële situatie Vianen verkocht aan de Staten van Holland en West-Friesland, die daarmee het hoogste gezagsorgaan van Stad en Lande werden. Evenmin als de graaf slaagden zij erin de tekorten van de stad te dekken met de inkomsten uit de domeinen. Besparingen op het onderhoud van gebouwen boden weinig soelaas. Andere maatregelen, die ertoe moesten leiden, dat de stad zichzelf zou kunnen bedruipen, waren meer dan eens in strijd met de gildenreglementen. Particulier initiatief werd bij het opzetten van een bedrijf gestimuleerd door gebouwen aan te bieden en een monopoliepositie te garanderen. Deze faciliteiten konden overigens niet verhinderen dat de enkele gestarte ondernemingen op een mislukking uitliepen¹⁰⁰¹.

Na de pachtersrellen stelde de overheid collecteurs aan om belastingen te innen. In Vianen werd Paulus Theodatus van Benthem*) benoemd, die in 1749 vanuit Culemborg daarheen verhuisde¹⁰⁰² en enkele jaren later tot hoofdgaarder promoveerde¹⁰⁰³. Otto van der Laken had in 1753 acht hoed kolen uit Dordrecht ontvangen, waarover Van Benthem wilde dat hij belasting zou betalen. Toen hij zich daartegen verzette, liet de hoofdgaarder dat jaar nog oogluikend toe, dat hij in gebreke bleef. Maar nadat hij opnieuw acht hoed kolen had ontvangen, legde Van Benthem hem de belasting over beide zendingen op. Van der Laken was het daar niet mee eens en verzocht om vrijstelling. In een brief aan het stadsbestuur van Vianen wees hij erop, dat sinds de stichting van de vingerhoedmakerij in 1653 die belasting nooit verschuldigd was geweest, ook niet in de jaren dat hij het bedrijf had geleid. Omdat zij in de provincie Utrecht niet werd geheven, zouden de concurrenten daar hun koperen vingerhoeden tegen een lagere prijs op de markt kunnen brengen. De heffing zou zijn fabriek te gronde richten en de werknemers ruïneren¹⁰⁰⁴. De bestuurders van Vianen waren niet bevoegd over het verzoek te beslissen en richtten zich tot de Staten van Holland. Deze besloten in 1755 om

* Van Benthem was zilversmid en bezat een draaibank om vingerhoeden te maken!

166 VINGERHOEDMAKERS EN HUN BEDRIJVEN IN DE TIJD VAN DE REPUBLIEK

Van der Laken en andere vingerhoedmakers in de provincie vrij te stellen van de belasting op kolen¹⁰⁰⁵ (Afb. 55).

Eerder hadden de Staten van Utrecht een besluit genomen, waarin de vingerhoedmakers apart genoemd werden. Toen in 1747 Zeeuws-Vlaanderen door de Fransen was bezet, was de Republiek betrokken in de Oostenrijkse Successieoorlog. De oorlog had veel geld gekost en vanwege de slechte financiële situatie zochten de Staten van Utrecht in samenspraak met de stadhouder nieuwe bronnen van inkomsten. In de eerste helft van 1750 vaardigden zij een ordonnantie uit om de eerder afgeschafte belasting op paarden weer in te voeren. Voor een plezierpaard moest f 16 en voor een werkpaard f 2:8 per jaar worden betaald. Behalve de suikerraffinaderijen werden negen beroepen genoemd, die werkpaarden gebruikten; bovenaan stonden de vingerhoedmakers¹⁰⁰⁶.

Hadden de voorgaande besluiten betrekking op vingerhoedmakerijen in het algemeen, in 1645 kreeg Jan Schot persoonlijk toestemming van Gedeputeerde Staten om de vergunning voor het gebruik van een door het water van de Biltse Griff aangedreven boormolen, die zijn voorganger Nelleman had laten bouwen, over te nemen. Hij moest tot 1681 daarvoor f 20 per jaar recognitie betalen aan de abdij van Oostbroek¹⁰⁰⁷.

107.

Resolutie van de Staaten van Holland, waar by aan de Vingerhoed-makeryen in deeze Provincie word verleend Vrydom van den Impost op de Koolen tot dezelve Fabriquen gebruikt wordende. Den 5 April 1755.

Medeliberend zynde op het derde Point van beschryving van haar Edele Groot Mogende Vergadering van November 1754, der gebragt in het agtste Point van de genwoordige beschryving, en zulks op het Advis van de Heeren Gecommitteerde Raaden van den 22 October 1754, geformeert de Requête van de Magistraat der Steede van Vianen, om de daar by geallegeerde reedenen verzoekende, dat het haar Edele Groot Mogende behaagen mag, niet alleen de Steede van Vianen te laten joufsleeren in hare altoos voorheen genooten Regten en Privilegien, maar dat ook Otto van der Laken, Trafiquant in Koopere Vingerhoeden, en booven Menschen geheugen vrydom van den Impost op de Koolen heeft genoot, die blyve genieten, en dat ook de Smits en andere Trafiquanten van de Boovenroer-Rhynkoolen moogen werden bevryd te betalen den Impost op de Koolen. Hebben de Heeren van de Ridderfchap en

Edelen, mitsgaders de Gedeputeerden van de respectieve Steeden, uit de naam en van wegens Burgemeesteren en Vroedschappen van defelve Steeden, geconfenteert en bewilligt, gelyk haar Edele Groot Mogende confenteeren en bewilligen by deesen, om aan den voornoemden Otto van der Laken, mitsgaders aan alle andere in deeze Provincie een Vingerhoedmaakery hebbende, te verleenen vrydom van den Impost op de Koolen, het zy defelve van booven koomen of uit Holland werden ontbooden, dewelke in derselver Vingerhoedmaakerye tot defelve Fabricq werden gebruikt, mits daar van gehaald worde een vrybilliet van den Gaarder van de Plaats alwaar de Vingerhoedmaakerye gelegeen is, en het selve werde vertoond aan den Gaarder van de Stad of Plaats van waar de Koolen werden ontbooden of gehaald.

Wordende der Supplianten verder of ander verfoek geweefsen van de hand.

Afb. 55. Resolutie waarin vingerhoedmakerijen in Holland werden vrijgesteld van belasting op kolen

Niet alleen op gewestelijk niveau, ook op lokaal niveau werden ordonnanties uitgevaardigd en vergunningen verleend, die vingerhoedmakers aangingen. Vervuilende industrieën werden nogal eens geweerd uit bepaalde stadsdelen en anderzijds werden plaatsen aangewezen, waar ze wel gevestigd mochten worden. In Amsterdam werd al in 1615 bepaald dat aan de Heren- en de Keizersgracht en hun zijstraten, de Singel, de Kloveniersburgwal en het Rapenburg smeden zich niet mochten vestigen en na de tweede uitleg werd ook de rest van de Heren- en Keizersgracht en hun omgeving tot verboden terrein verklaard¹⁰⁰⁸. Zoals eerder vermeld, gold dat ook voor het gebied tussen de Rozen- en de Bloemgracht. Buiten de stad daarentegen waren hier en daar vervuilende bedrijven geconcentreerd, onder meer langs de Overtoomseweg¹⁰⁰⁹.

Het stadsbestuur van Utrecht kreeg in de 17e eeuw een stevige greep op de gilden door ordonnanties, vergunningenstelsels en voorschriften met betrekking tot het maximum aantal neringdoenden in een bepaalde tak van nijverheid. Zo was voor het plaatsen van een scheprad een vergunning nodig en stond in een plakkaat uit 1630 dat het niet geoorloofd was zonder toestemming van de vroedschap een smidse te beginnen¹⁰¹⁰. De overheid was huiverig voor het gebruik van steenkool vanwege de hiermee verbonden luchtvervuiling en het gevaar van stadsbranden¹⁰¹¹.

Op 14 januari 1628 kreeg Mariken Pieters op haar verzoek een vergunning van Burgemeester en Vroedschap om naast haar huis aan het Zwarte Water een scheprad te hangen voor het maken van vingerhoeden. Ze werd haar verleend op voorwaarde dat de scheepvaart er geen hinder van zou ondervinden en het schut niet beschadigd zou worden. Eventuele reparatiekosten moest zij betalen¹⁰¹². Al op 21 april verzocht de vingerhoedmaakster de vroedschap om in te grijpen, omdat passerende boeren uit Oostveen haar het werken onmogelijk maakten. In de erop volgende discussie vroegen de bestuurders zich af of de vergunning niet in strijd was met wat tussen stad en boeren met betrekking tot dit water was overeengekomen. Omdat ze er niet uitkwamen, schakelden ze de stadsadvocaat in¹⁰¹³, maar diens bevindingen zijn niet bewaard.

Samuel Schot ging in de tweede helft van de jaren veertig waterkracht gebruiken, net als eerder zijn moeder. Bij de verlening van de vergunning¹⁰¹⁴ om een waterrad te mogen ophangen had de vroedschap onvoldoende rekening gehouden met conflicterende belangen, zodat omwonenden dreigden het rad te vernielen. Toch kreeg hij daarna ook voor het bouwen van een oven toestemming van de vroedschap¹⁰¹⁵. Omdat hij de enige was die een vergunning voor het plaatsen van een oven aanvraagde, rijst de vraag waarom de andere vingerhoedmakers dat verzuimden. Waarschijnlijk had het stadsbestuur evenals in Amsterdam¹⁰¹⁶ geen controleapparaat en hield het geen toezicht op naleving van de verplichting om er een aan te vragen. De anderen hoefden in tegenstelling tot Samuel niet bang te zijn dat de burens hen zouden aangeven.

De vingerhoednijverheid werkte voor een belangrijk deel voor de export. Daarom hadden douanetarieven, niet alleen van de Republiek, maar ook van andere landen hun weerslag op de verdiensten. Enkele, die speciaal betrekking hadden op vingerhoeden, konden worden achterhaald en kwamen ter sprake in het vorige hoofdstuk. Overheidsmaatregelen van algemene aard komen in de volgende paragraaf aan de orde.

5.6 Consolidatie, bloei en neergang

In deze paragraaf worden de drie hoofdperioden van de vingerhoednijverheid, die van consolidatie, bloei en neergang, behandeld en de invloed van externe factoren van politieke en economische aard.

5.6.1 Periode van consolidatie

In de consolidatieperiode tot 1680 leidde de vingerhoedmakerij binnen de poorten van Vianen onder de verschillende exploitanten een noodlijdend bestaan. De bedrijven van de Van Rijssels buiten de Landpoort en buiten de Oostpoort brachten evenmin voldoende op.

Tussen 1632 en 1646 kon Jacob Schot de vruchten plukken van zijn octrooi en waarschijnlijk deelden Van Gesteren en zijn broers Jan en Samuel daarin mee, maar in het derde kwart van de 17e eeuw was ook in Utrecht het beeld weinig florissant. Zelfs Jan Schot in De Bilt had incidenteel grote schulden aan zijn leveranciers.

Omstreeks 1620 was de Republiek, en daarbinnen vooral Holland, het commerciële centrum van Europa¹⁰¹⁷, nadat tijdens het Twaalfjarig Bestand de buitenlandse handel zich sterk had uitgebreid¹⁰¹⁸. Tot het midden van de eeuw groeide de handel verder ondanks het in 1621 opnieuw door Spanje ingestelde embargo¹⁰¹⁹, maar het groeitempo daalde¹⁰²⁰. De handel met Frankrijk en Engeland, die zelf geen grote koopvaardijvloot hadden, bloeide¹⁰²¹, maar door de Dertigjarige Oorlog stagneerde die met het Duitse achterland¹⁰²², hoewel de vraag vanuit Duitse zeehavens in de periode 1621-1647 toenam¹⁰²³. De oorlogsomstandigheden in Duitsland schiepen kansen in het Scandinavisch-Baltische gebied, terwijl een nieuwe markt in Rusland werd geopend. Buiten Europa breidde de Nederlandse handel zich uit naar de Levant, Oost-Indië, West-Afrika, Zuid-Amerika, het Caraïbische gebied¹⁰²⁴ en Nieuw-Nederland.

Zeker in de eerste helft van de 17e eeuw groeide niet alleen de handel, maar ook de industrie¹⁰²⁵. Arbeidskrachten stroomden binnen, vooral uit Duitsland, dat ernstig leed onder de oorlog¹⁰²⁶. Arbeidzaamheid en soberheid, typische deugden van het calvinisme, droegen bij tot de welvaart¹⁰²⁷.

Spoedig na 1648 begonnen de omliggende staten echter protectionistische maatregelen te treffen, die hun eigen handel en industrie moesten bevoordelen, een beleid dat wordt aangeduid als mercantilisme.

De regering in Londen bepaalde in de Akte van Navigatie van 1651 dat handel op Engeland en zijn koloniën uitsluitend mocht plaatshebben met Engelse schepen of met schepen van het land van herkomst van de goederen¹⁰²⁸. Omdat Engeland en Frankrijk met elkaar in oorlog waren, werden staatse schepen die Franse goederen vervoerden verbeurd verklaard¹⁰²⁹. Dit leidde mede tot het uitbreken van de Eerste Engelse Oorlog (1652-1654), die voor de Republiek niet gunstig verliep. De handelsvloot leed grote verliezen en voor Amsterdam betekende de oorlog een economisch dieptepunt. De Engelsen beheersten de zee, zodat bijna geen schip nog durfde uit te zeilen. Verval van handel en nijverheid bracht werkloosheid en armoede¹⁰³⁰ en bij de vrede van Westminster bleef de Akte van Navigatie van kracht¹⁰³¹.

In de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) werd de handel wel schade berokkend,

maar de vaart naar het noorden kon ongehinderd doorgaan. Daarom waren de negatieve gevolgen voor Amsterdam kleiner dan in de vorige oorlog tegen Engeland¹⁰³². Bij de vrede van Breda werd de Akte van Navigatie afgezwakt en aanvaardden de Engelsen de stelregel „vrij schip, vrij goed”, zodat ze niet meer de goederen uit een land waarmee zij in oorlog waren in beslag namen. Goederen die langs de Rijn werden ingevoerd konden voortaan ook met Hollandse schepen naar Engeland worden gebracht¹⁰³³. De Republiek verloor haar Noord-Amerikaanse bezittingen, maar won Suriname en Guyana¹⁰³⁴. Na het verlies van het gebied in Noord-Amerika werd de vaart daarheen overgenomen door de Engelsen, zodat Nederlandse vingerhoeden daar alleen via Engeland terecht konden komen.

In Frankrijk wilde minister van handel en marine Colbert de Franse handel en industrie uitbreiden ten koste van de Nederlandse. Dit probeerde hij te bereiken met lage in- en hoge uitvoerrechten op grondstoffen en hoge in- en lage uitvoerrechten op eindproducten¹⁰³⁵. In 1654 en later nog enkele malen werden de importtarieven voor verschillende Nederlandse goederen verhoogd¹⁰³⁶; met de invoering van het vatgeld, een belasting op alle vreemde binnenlopende schepen, moesten de Nederlanders het meest getroffen worden¹⁰³⁷. In 1657, na de verovering van enkele Franse kaperschepen door Michiel de Ruyter, nam Frankrijk staatse schepen en goederen in beslag, maar in de jaren daarna kon de handel vrij ongemoeid doorgang vinden¹⁰³⁸.

De Franse koning Lodewijk XIV had imperialistische aspiraties en lijfde grote delen van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk in¹⁰³⁹. In 1672 viel hij gesteund door Engeland, de bisschop van Munster en de aartsbisschop van Keulen ook de Noordelijke Nederlanden binnen en kwamen de provincies Gelderland, Overijssel en Utrecht al snel in vijandelijke handen. Maar de nieuw benoemde stadhouder Willem III wist het tij te keren: Engeland sloot in 1674 vrede, Munster en Keulen deden hetzelfde en Frankrijk moest zich uit de bezette provincies terugtrekken¹⁰⁴⁰. Met dat land werd de vrede in 1678 gesloten, waarna de Fransen hun invoerrechten verlaagden¹⁰⁴¹. Door de oorlogen liep de staatsschuld op en werden de toch al hoge belastingen, die veelal in de vorm van accijnzen op eerste levensbehoeften werden geheven, sterk verhoogd om de rente aan de geldschietters te kunnen betalen. Vele werden zowel op gewestelijk als plaatselijk niveau geheven¹⁰⁴².

Vanwege de zware lasten werd in Holland in 1672 en 1673 liefst vijf keer de 1000 penning op het vermogen geheven¹⁰⁴³, daarnaast voerde Amsterdam het familiegeld, een soort inkomstenbelasting, in. In Vianen liet de Franse bezetting diepe sporen achter. Stad en Land verarmden door brandschatting, plunderingen, vernielingen en inun-daties. De schade, die de inundatie en de invasie veroorzaakten, was zo groot, dat in 1675 een verzoek werd gericht aan de Kamer van Justitie om vermindering van te betalen pachten en renten over de drie voorgaande jaren¹⁰⁴⁴. De financiën van de stad verkeerden in een deplorabele toestand. Ze kon de f 10000 per jaar belastingen in adm-diatie aan de Staten van Holland niet opbrengen¹⁰⁴⁵ en bovendien moest ze aan de Fransen een brandschatting betalen, die over de inwoners werd omgeslagen¹⁰⁴⁶.

Ook Utrecht moest zware brandschattingen opbrengen en handel en nijverheid beleefden een dieptepunt, nadat de achteruitgang al eerder had ingezet. Om de financiële problemen het hoofd te kunnen bieden werden de accijnzen verhoogd en nieuwe belastingen ingevoerd, onder meer het familiegeld, en een belasting op de ambten¹⁰⁴⁷. De vingerhoedmakerij van Claes Jansz Schot werd verwoest.

170 VINGERHOEDMAKERS EN HUN BEDRIJVEN IN DE TIJD VAN DE REPUBLIEK

Door de oorlogstoestand kromp de overzeese handel in de jaren zeventig met 15%¹⁰⁴⁸. Vrije handel was het devies en daarom beschermde de Republiek in tegenstelling tot andere Europese landen haar eigen industrie slechts in beperkte mate. Verschillende takken van handel en industrie verplaatsten zich naar Hamburg en Bremen, die veel lagere tarieven voor in- en uitvoer hanteerden¹⁰⁴⁹. Met welk doel Maria Losser en Egbert Wils naar Hamburg gingen was helaas niet na te gaan, omdat beiden daar spoedig overleden.

De industrie bood een geschakeerd beeld. In sommige takken ging het redelijk tot goed, onder andere in de papiernijverheid, waar men blauw pakpapier ging maken, dat de vingerhoedmakers zouden gebruiken, maar in andere daalde het aantal arbeidskrachten. Dit laatste uitte zich vanaf 1660 in veel verzoeken om overheidssteun¹⁰⁵⁰. Het protectionisme van het buitenland deed zijn invloed gelden. Aangenomen mag worden dat het ook repercussies had voor de vingerhoednijverheid, waarvoor Frankrijk en Engeland belangrijke exportgebieden waren. In heel Europa daalden tussen 1650 en 1685 de prijzen van handelswaren en om te kunnen blijven concurreren moesten ook de ondernemers in de Republiek ze verlagen, waardoor hun winsten verschrompelden. Het goedkoper worden van landbouw- en industrieproducten veroorzaakte een daling van pachten, huren en rentetarieven.

De prijzen van diensten werden daarentegen niet beïnvloed door de buitenlandse prijsdaling en handhaafden zich op een hoog peil. In deze sector verminderde de winstgevendheid niet, waardoor er geen stimulans was om de arbeidsproductiviteit te verhogen. De hoge prijzen die voor diensten betaald moesten worden bepaalden in belangrijke mate de hoge kosten van levensonderhoud¹⁰⁵¹. Binnen de maatschappij verschoven de winsten van de arbeidsintensieve landbouw en industrie niet alleen naar dienstverlening, maar ook naar de productie van goederen, die geen concurrentie uit het buitenland te duchten hadden, zoals waren die aan bederf onderhevig waren of bescherming genoten van een gilde of stedelijke overheid. Hoewel de vingerhoedmakers nauwelijks concurrentie uit het buitenland hadden, zijn ook hun prijzen in deze periode sterk gedaald en lieten hun winsten te wensen over. Het aantal producenten was ten opzichte van de afzetmarkt kennelijk te groot geworden.

De ondernemers in de arbeidsintensieve productie van handelsgoederen konden de moeilijkheden op drie manieren het hoofd bieden: concentratie op productkwaliteit, aanwending van arbeidsbesparende technologie en verplaatsing naar gebieden met lage lonen¹⁰⁵².

De Nederlanders konden zich gemakkelijker op de kwaliteit van hun producten concentreren dan hun concurrenten, omdat zij in hun midden het wereldhandelscentrum hadden, waar een groter en gevarieerder aanbod van grondstoffen te vinden was dan elders en tegen lage prijzen. Om te experimenteren was dat een gunstige factor. Vergroting van vakkennis en combinatie van verschillende grondstoffen in één product waren het gevolg.

Arbeid kon worden bespaard door gebruikmaking van wind-, water- of rosmolens en door werktuigbouwkundige verbeteringen. Het vervangen van arbeid door brandstofenergie was geen optie, omdat de turfprijs tot 1670 bleef stijgen. Bovendien bleek het niet gemakkelijk om energie te besparen door verbetering van de oventechniek of andere methoden om warmteverliezen te beperken¹⁰⁵³.

Al probeerden de ondernemers de kwaliteit van hun producten te verbeteren en

arbeid te besparen door vernieuwingen, de grootste zuigkracht ging toch uit van de derde mogelijkheid: verplaatsing van de productie naar gebieden met lage lonen. Zo werd textielnijverheid verplaatst naar Brabant en Twente en tabaksteelt naar Gelderland¹⁰⁵⁴.

Voor de vingerhoedmakers kwam uitwijking naar een andere provincie niet in aanmerking, omdat de grondstoffen uit het buitenland moesten komen en de producten vooral via Amsterdam werden afgezet. Procesverbeteringen realiseerde alleen nog Willem van Rijssel in Amsterdam, terwijl de kwaliteit van het product reeds optimaal was. Ze moesten dus wat anders bedenken.

5.6.2 Bloeiperiode

Tot de jaren tachtig hadden de vingerhoedmakers in het algemeen een moeilijk bestaan. Om hun positie te verbeteren besloten ze in 1686 tot samenwerking en richtten het kartel op. Daardoor maakte deze tak van nijverheid tegen het einde van de 17e en in het begin van de 18e eeuw een bloeiperiode door. Willem van Rijssel legde de verouderde vingerhoedmakerij in Amsterdam stil en concentreerde de productie met veel succes in Vianen. In Utrecht had Cornelis van de Wetering een welvarend bedrijf en in De Bilt verdienden de zwagers Hendrick Schot en Barent van Bekum veel geld. Zij haalden hun arbeidsinkomen vrijwel uitsluitend uit de vingerhoedmakerij. Hun neveninkomsten uit respectievelijk de verkoop van fruit, de vetweiderij en het sluiswachterschap waren van ondergeschikt belang. Daarentegen moest Cathalina Houtman-Schot haar bedrijf noodgedwongen verkopen.

De vrede van Nijmegen in 1678 maakte een einde aan de strijd met Frankrijk, maar niet voor lang. Koning Lodewijk XIV herriep in 1685 het edict van Nantes, dat de protestanten zekere vrijheden had gegarandeerd. Tienduizenden hugenoten vluchtten het land uit, vooral naar de Republiek. De waren van protestantse kooplieden werden in beslag genomen; onder hen waren veel Nederlandse handelaren in Rouaan, de stapelmarkt van Frankrijk¹⁰⁵⁵, en andere havensteden. Niet lang daarna brak opnieuw oorlog uit. Engeland streed nu aan Nederlandse zijde, nadat stadhouder Willem III er tot koning was uitgeroepen. Hij was de leider van de anti-Franse coalitie, waarvan ook Oostenrijk en Spanje deel uitmaakten. Aan het einde van deze Negenjarige Oorlog (1688-1697) trok Frankrijk zich terug uit het tijdens die oorlog veroverde deel van de Zuidelijke Nederlanden, waarna die konden dienen als barrière tegen de Franse expansiedrift¹⁰⁵⁶. De overzeese handel, die in de jaren 1670 was gekrompen, groeide tussen 1680 en 1700¹⁰⁵⁷ en de economie bloeide op¹⁰⁵⁸. De opbloei was echter niet algemeen. Weliswaar bracht de immigratie van hugenoten nieuwe industrieën, die vooral luxetikelen produceerden en breidde de productie van katoen zich uit, maar onder meer bierbrouwerijen en zoutziederijen moesten inkrimpen¹⁰⁵⁹.

Spoedig na de eeuwwisseling ontstond een conflict over de Spaanse troonopvolging, waarin de Franse koning een aanleiding zag om garnizoenssteden in de Zuidelijke Nederlanden te bezetten. Dit was het begin van de Spaanse Successieoorlog (1701-1713), waarin Engeland en Oostenrijk de voornaamste bondgenoten van de Republiek waren in de strijd tegen Frankrijk. De Fransen kaapten veel koopvaardij-schepen en de oorlogsverrichtingen in Spanje belemmerden de straatvaart. De Fransen werden verslagen bij Ramillies in 1706 en bij Oudenaarde in 1708, waarna de Zuidelijke

Nederlanden een tiental jaren door Nederlanders en Britten bestuurd werden en weer open gingen voor de Nederlandse handel¹⁰⁶⁰. Met de vrede van Utrecht kwamen ze onder soevereiniteit van de Oostenrijkse keizer en kon de barrière in stand blijven. De Republiek mocht er garnizoenen legeren en handhaafde de sluiting van de Schelde. Daar stond tegenover dat Engeland met succes commerciële voordelen voor zich wist op te eisen¹⁰⁶¹, waardoor het economische overwicht van de Republiek werd aangetast.

Zowel tijdens de Negenjarige Oorlog als de Spaanse Successieoorlog had de Republiek op aandringen van Engeland embargo's afgekondigd op de handel met Frankrijk. Toen bleek, dat de schade aan weerszijden groot was, werden de maatregelen verzacht, maar de Fransen bleven de importen van Nederlandse fabrikaten verbieden, waardoor de Frans-Nederlandse handel in 1715 een dieptepunt bereikte¹⁰⁶². Engeland handhaafde eveneens zijn protectionistische politiek¹⁰⁶³. In het Oostzeegebied woedde de Noordse Oorlog (1700-1721), waardoor een veilige vaart daar niet langer was gewaarborgd en de Ruslandvaarders liever de lange route naar Archangel aanhielden dan die naar Sint Petersburg. Bovendien schaadde een oorlog tussen de Republiek en Algiers van 1715 tot 1726 de Levantse handel¹⁰⁶⁴.

De krijgsverrichtingen hadden een zware aanslag gepleegd op de financiën van de Republiek en door de vermindering van de inkomsten uit convoien en licenten raakten ook de admiraliteiten diep in de schulden en konden zij jarenlang de officieren niet betalen¹⁰⁶⁵. De staat moest zulke grote bedragen lenen, dat de rentelasten hoger werden dan de inkomsten. Tegenover de lege schatkist stond echter particuliere rijkdom¹⁰⁶⁶. Hoewel kapitaal overvloedig aanwezig was¹⁰⁶⁷, werd weinig meer geïnvesteerd, ook in de infrastructuur. Omdat investeren in de eigen nijverheid niet aantrekkelijk was, werden spaaroverschotten vaak gestoken in staatsleningen, lijfrenten en loterijen. Hervorming van de bestaande belastingen werd tegengewerkt, vooral door Amsterdam, dat vreesde veel meer te moeten opbrengen, en nieuwe belastingen boden weinig soelaas, omdat de steden niet van harte meewerkten aan de inning¹⁰⁶⁸. Het was een periode van krimpende nijverheid, dalende prijzen en rentetarieven¹⁰⁶⁹. Niettemin waren er ook industrieën, die groeiden, zoals van tabak, suiker, papier en zeildoek, alle exportindustrieën¹⁰⁷⁰. In het algemeen echter stagneerde de groei in de Republiek en, omdat dat in de omringende landen niet zo was, waren de eerste decennia van de 18e eeuw het begin van een periode van relatieve economische achteruitgang¹⁰⁷¹.

In Vianen was de admodiatie in 1693 verhoogd van f 10000 naar f 14000 per jaar. De verhoging hing samen met het in oorlogstijd tweemaal per jaar heffen van de 100e penning in Holland, die Vianen niet hoefde af te dragen. In 1704 werd opnieuw een jaarlijkse belastingverhoging van f 4000 ingevoerd, maar het stadsbestuur vroeg verlaging van de admodiatie. Als argumenten noemde het de toenemende werkloosheid en de leegstand van huizen door het wegtrekken van de bewoners; het wees erop, dat meer dan 15% van de huisgezinnen een beroep deed op de bedeling en dat het slecht ging met de landbouw. De oogst was door muizen opgegeten en was vooral in 1703 klein. Bovendien had een orkaan in dat jaar veel schade in de boomgaarden aangericht. De Staten handhaafden echter het vastgestelde bedrag van de admodiatie ondanks de verarming en het uitblijven van economisch herstel¹⁰⁷².

Tijdens de oorlogen in de 18e eeuw bleek meermalen de strategische waarde van Vianen. In het begin van de Spaanse Successieoorlog werden er twee compagnieën van

elk ongeveer vijftig man ingekwartierd en Franse en Spaanse officieren in krijgsgevangenschap gehouden. Enerzijds was dit gunstig voor de werkgelegenheid, anderzijds gaf het enige overlast¹⁰⁷³. Toch namen de werkloosheid en leegstand toe blijkens een getuigenis uit 1717 van dertien armenverzorgeren. Zij wezen op het verval van de steenbakkerijen en de vingerhoedmakerijen, die vóór de laatste verhoging van de admodiatie vele arme huisgezinnen plachten te voeden, en op de hoge belastingdruk in vergelijking met de omringende steden Culemborg, Buren, Leerdam, IJsselstein, Asperen en Heukelum¹⁰⁷⁴. Het door de armenverzorgeren gesignaleerde verval van de vingerhoedmakerijen sloeg ongetwijfeld op de sluiting van het bedrijf aan de Zomerdijk in 1714.

De stad Utrecht probeerde in de jaren tachtig uit Frankrijk gevluchte hugenoten te lokken door hun gunstige vestigingsvoorwaarden als gratis burgerschap en vrijdom van belastingen aan te bieden. Omdat zij veelal kundige zelfstandigen en ambachtlieden waren, hoopte de stad hiermee nieuwe nijverheid aan te trekken. De economie ging inderdaad tekenen van herstel vertonen en vanaf 1690 klom het inwonertal langzaam naar 33000 in 1730, vooral door immigratie. De textielnijverheid was in opkomst en de dienstverlenende sector kreeg meer gewicht, omdat het aangename woonmilieu in de stad rijken aantrok. Ook de aanwezigheid van het garnizoen en de universiteit stimuleerde de komst van goed gesitueerden¹⁰⁷⁵.

Zowel de Negenjarige Oorlog als de Spaanse Successieoorlog bracht hoge kosten met zich. Na het uitbreken van de laatste stond de vroedschap een snelle vrede voor, maar Holland en vooral Amsterdam hielden die tegen¹⁰⁷⁶. In 1711 begonnen de vredesonderhandelingen die tot de vrede van Utrecht leidden. Zij gaven de stad impulsen, doordat de erbij betrokken afgevaardigden er hun geld uitgaven¹⁰⁷⁷. De Staten van Utrecht verbeterden hun financiële positie door domeinen in de provincie te verkopen met als gevolg dat in 1719 de belastingen verlaagd konden worden, waarvan ook de stad profiteerde¹⁰⁷⁸. Een van de verkochte ambachtsheerlijkheden was in 1715 die van Oostbroek en De Bilt.

De bloeiperiode viel in een tijd waarin de Republiek bijna continu in oorlog was, waardoor de belastingdruk groot was. In de jaren vóór 1700 floreerde desondanks de overzeese handel¹⁰⁷⁹, wat gunstig was voor een exportindustrie als de vingerhoednijverheid. Daarbij kwam dat buitenlandse concurrentie ontbrak en de binnenlandse door het kartel werd uitgeschakeld. Voor de periode na 1700 zijn de hoge verdiensten moeilijker te verklaren, hoewel ook in deze jaren de exportindustrieën voorspoed kenden. De handel op Rusland via Archangel ondervond geen hinder van de Noordse Oorlog, maar in hoeverre die naar de andere oorlogvoerende partijen Denemarken, Zweden en Polen belemmerd werd is onduidelijk. Wel is een hernieuwde of vergrote afzetmarkt in de Zuidelijke Nederlanden denkbaar. De Spaanse Successieoorlog en de ermee gepaard gaande embargo's verstoorden de handel met Frankrijk, wat zal hebben bijgedragen tot het besluit van de vingerhoedmakers in 1703 om de productie sterk te verminderen. Het lijkt geen toeval, dat Van de Wetering minder dan een maand na het tekenen van de vrede van Utrecht 1170 pond vingerhoeden naar Sedan zond¹⁰⁸⁰. De deelnemers aan het kartel moesten in deze jaren twee binnenlandse concurrenten uitkopen en verder ondervonden zij hinder van de opkomende concurrentie uit het buitenland, nadat in 1693 John Lofting in Engeland met de productie van koperen was begonnen en in 1712 die van stalen vingerhoeden in Westfalen van start was gegaan. Toen Willem van Rijssel

zich in 1718 terugtrok uit zijn vingerhoedmakerij in Vianen en haar ging verhuren aan zijn broer Pieter in compagnie met Pieter Prop was het hoogtepunt van die nijverheid voorbij. Nadat eerder de markt voor stalen vingerhoeden en ringen was ingezakt, werden er sinds 1721 ook veel minder koperen geproduceerd, die bovendien voor lagere prijzen werden verkocht.

5.6.3 Periode van neergang

Omstreeks het midden van de 18e eeuw moest Otto van der Laken in Vianen de vingerhoedmakerij buiten de Landpoort sluiten en Justus van Liebergen in Utrecht die aan het Vreeburg en verkocht Cornelis Casius het pand aan de Vecht om in De Bilt zijn bedrijf te kunnen voortzetten. Daarmee kwam een einde aan de vingerhoednijverheid in Vianen en Utrecht; alleen het bedrijf in De Bilt bleef bestaan tot omstreeks 1800. In Amsterdam stichtten halverwege de eeuw echter Pieter Prop en Jan Carel Matthes ieder nog een vingerhoedmakerij. De weduwe van Prop liet na de opheffing de nog aanwezige voorraden in de jaren zeventig veilen en het bedrijf aan de Overtoom werd na Matthes' dood in 1782 niet voortgezet.

De grondtoon van de conjunctuur in de eerste helft van de 18e eeuw was relatieve achteruitgang. De marktpositie van de Republiek werd zwakker: de concurrentie in de vrachtaart op de Oostzee en de Middellandse Zee werd steeds meer voelbaar¹⁰⁸¹ en het zwaartepunt van de wereldhandel verplaatste zich naar Londen¹⁰⁸². Voor de handel op Amerika was van belang, dat het monopolie van de West-Indische Compagnie in 1738 werd opgeheven, wat kansen bood voor particulieren. Om de plantagelandbouw in Suriname te stimuleren was vier jaar eerder de slavenhandel al voor hen opengesteld¹⁰⁸³. Ook de rest van de eeuw stond in het teken van neergang. Amsterdam verloor grotendeels zijn functie van stapelmarkt; goederen gingen meer en meer van uit- naar invoerhaven zonder deze stad als tussenstation te gebruiken. Desondanks ging de Amsterdamse handel in de 18e eeuw in absolute zin niet achteruit¹⁰⁸⁴.

De protectionistische politiek van veel Europese landen begunstigde hun handel en hun industrie. De Republiek kon hier weinig tegenover stellen; zij moest het hebben van vrije handel en daarin pasten geen hoge tariefmuren. In 1725 werd een nieuw, verfijnd stelsel van in- en uitvoertarieven vastgesteld, die lager waren dan die van andere landen met uitzondering van de stadstaat Hamburg. Met deze gematigde handelspolitiek, die pragmatisch van karakter was, trachtte de Republiek haar stapelmarktfunctie te behouden en toch bescherming te bieden aan de eigen industrie, vooral aan de voor de export werkende bedrijven. Het was echter niet te voorkomen dat juist deze veel hinder ondervonden van buitenlandse concurrenten¹⁰⁸⁵.

Na 1730 ging de nijverheid achteruit¹⁰⁸⁶ ondanks een nog altijd aanwezige technologische voorsprong, zelfs ten opzichte van Groot-Brittannië¹⁰⁸⁷, en daardoor steeg de werkloosheid. Het stelsel van 1725 was geen succes geworden, maar ondanks de noodzaak daartoe kwam er geen samenhangend pakket van handelspolitieke maatregelen en hadden die steeds een incidenteel karakter. Bij de besluitvorming werden belangen van handel en nijverheid tegen elkaar afgewogen, waarbij de laatste gewoonlijk aan het kortste eind trokken. Omdat in het verleden veel kennis was weggelekt naar het buitenland, werd wel de export van werktuigen en arbeid verboden¹⁰⁸⁸. De onsamenhangende maatregelen van de Republiek waren niet bij machte om te voorkomen, dat zij op

handelsgebied voorbijgestreefd werd door Engeland en Frankrijk¹⁰⁸⁹.

Duitsland werd na de rampzalige 17e eeuw belangrijker als handelspartner, vooral voor de afzet van koloniale waren, maar een obstakel vormde de slechte infrastructuur. Door de politieke verbroekeling werd aan verbetering daarvan niets gedaan. De landwegen verkeerden zowel daar als binnen de Republiek in een bedroevend slechte staat en het scheepvaartverkeer werd evenals trouwens het landverkeer gehinderd door de vele tollens. Bovendien nam in de 18e eeuw de bevaarbaarheid van de rivieren af door toenemende verzanding¹⁰⁹⁰.

Oorlogen en conflicten bleven ook in deze periode niet uit. Het buitenlandse beleid was met het oog op de handelsbelangen gericht op neutraliteit. Ondanks een verbond met Engeland, Oostenrijk en Spanje beloofde de Republiek aan Frankrijk zich niet in de Poolse Successieoorlog (1733-1738) te mengen. In de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) daarentegen overrompelden de Franse troepen de barrièresteden en bezetten ze een jaar lang Zeeuws-Vlaanderen, waartegen het staatse leger geen vuist kon maken¹⁰⁹¹. In de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) stredden Oostenrijk en Frankrijk samen tegen Engeland en Pruisen. De Noordelijke Nederlanden namen niet deel aan deze oorlog en de handel met Frankrijk, waarvan vooral Amsterdam profiteerde¹⁰⁹², ging tot ergernis van de Engelsen gewoon door. Zij brachten veel Hollandse schepen op, waardoor in de Republiek een anti-Engelse stemming groeide. Overigens betekende het samengaan van Frankrijk en Oostenrijk dat de barrière in de Oostenrijkse Nederlanden tegen Frankrijk haar nut had verloren¹⁰⁹³.

In 1775 brak de Amerikaanse Vrijheidsoorlog uit, waarin Frankrijk en Spanje de kant van de opstandelingen kozen. De Republiek stelde zich wederom neutraal op, maar dreef wel handel met de in verzet gekomen Engelse koloniën, Amsterdam voorzag ze zelfs van oorlogstuig. Engeland liet dat niet toe en ging Nederlandse schepen opbrengen. Mede dit roekeloze gedrag van de stad leidde tot de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784), die voor de Republiek desastreuus verliep. De vijandelijke vloot was oppermachtig en honderden rijkbeladen koopvaardijsschepen vielen in Engelse handen, waardoor de handel vrijwel stil kwam te liggen. Weliswaar herstelde hij zich na afloop weer¹⁰⁹⁴, maar voor de nijverheid betekende de oorlog een zware klap, die zij niet meer te boven kwam; de achteruitgang was nu absoluut¹⁰⁹⁵.

Tijdens de Amerikaanse Vrijheidsoorlog verscherpten zich de binnenlandse tegenstellingen. Tegenover de pro-Engelse stadhouder en zijn aanhangers stonden de patriotten met veel kleine kooplieden en ambachtslieden in hun gelederen, die zich vooral op Frankrijk richtten. Zij hingen de denkbeelden van de Verlichting aan, wilden democratisering en verweten de regenten het verval van nijverheid en handel¹⁰⁹⁶. Zij stelden zich ten doel de economie nieuw leven in te blazen en velen sloten zich aan bij de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, die in 1777 ontstond als Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Deze stimuleerde het kopen van producten van binnenlands fabricaat en loofde prijzen uit voor technische verbeteringen. In de eerste tien jaren van haar bestaan kende zij er 282 toe, in de volgende tien nog 90, maar ondanks alle inspanningen was het effect teleurstellend¹⁰⁹⁷.

Na de oorlog tegen Engeland slaagden de patriotten erin in enkele steden voor korte tijd het bewind over te nemen. In 1787 riep stadhouder Willem V de hulp in van zijn

176 VINGERHOEDMAKERS EN HUN BEDRIJVEN IN DE TIJD VAN DE REPUBLIEK

zwager, koning Frederik Willem II van Pruisen, die troepen stuurde om de orde te herstellen, waarop de meeste patriotten hun toevlucht in Frankrijk zochten. Ter afschrikking van de Fransen, die na de Revolutie van 1789 opnieuw op expansie uit waren, werden in het zuiden van de Republiek Engelse troepen gelegerd, maar dit kon niet voorkomen dat de Fransen met in hun kielzog patriotse uitgewekenen in 1795 de bevroren rivieren overstaken. Ze ondervonden geen tegenstand en de stadhouder vluchtte naar Engeland¹⁰⁹⁸.

De Republiek der Verenigde Nederlanden maakte plaats voor de Bataafse Republiek, die onder Franse invloed stond. Er kwam een Nationale Vergadering naar Frans voorbeeld en een grondwet, waarin werd vastgelegd dat iedereen gelijke rechten kreeg. De provincies werden vervangen door departementen met andere grenzen en het bestuur werd gecentraliseerd. De overheid, die nu beheerst werd door patriotten, voerde zo goed en zo kwaad als het ging een actieve economische politiek, waarbij de handel niet meer alleen zaligmakend was. Nadruk werd gelegd op landbouw en nijverheid met protectionisme als leidraad; uitvoer van grondstoffen werd zwaar belast of verboden en invoer van vreemde, met name Engelse fabrikaten bemoeilijkt. Belangrijk was de benoeming in 1799 van Johannes Goldberg als agent van Nationale Oeconomie. Om een doeltreffende stimuleringspolitiek te kunnen voeren ging hijzelf op pad om inlichtingen in te winnen op het gebied van de nijverheid, maar omdat hij in 1801 weer aftrad, kwam zijn beleid niet van de grond¹⁰⁹⁹.

Frankrijk sleurde de Bataafse Republiek mee in de oorlog tegen Engeland, waaronder handel en nijverheid te lijden hadden, maar handhaafde zijn protectionistische politiek ook ten opzichte van de nieuwe republiek. Toen het de Oostenrijkse Nederlanden in 1793 had ingelijfd, was de douanelinie met invoerverboden en hoge tarieven naar het noorden opgeschoven tot aan de grens van de Republiek, waardoor een belangrijk afzetgebied verloren was gegaan. De linie werd in 1810 zelfs nog naar de Waal verplaatst en pas in 1812 opgeheven¹¹⁰⁰.

Voor de nijverheid in Amsterdam betekende de Vierde Engelse Oorlog een klap, die ze niet meer te boven kwam. In 1785 had de stad ongeveer 235000 inwoners. Daarna trad een daling op, doordat de vooruitzichten om er werk te vinden waren verminderd en inwoners wegtrokken om elders hun geluk te beproeven¹¹⁰¹. De welvaartstegenstellingen verscherpten zich en het aantal armen nam snel toe. Daardoor werden aan het einde van de eeuw steeds meer patiënten in de gasthuizen opgenomen ten gevolge van honger en ontbering¹¹⁰². Een vijfde deel van de gezinnen behoorde de laatste twee decennia tot de bedeeden en moest worden geholpen met brood en turf¹¹⁰³.

In Vianen bestonden in 1750 nog één vingerhoedmakerij en drie steenbakkerijen, die evenwel met minder ovens werkten dan aan het begin van de eeuw; van de drie bierbrouwerijen waren er nog twee over. In vergelijking met veertig jaar tevoren was in verreweg de meeste ambachten het aantal werkers afgenomen. Ook de sterke vermindering van het aantal schippers, met name pinnemakers, wijst op economische achteruitgang, evenals het wegtrekken van mensen uit de stad. Zo nam tussen 1734 en 1752 de leegstand toe en het aantal huizen af. De huren en daarmee de waarde van de huizen daalden sterk. Zeker een kwart van de inwoners moest financieel worden ondersteund. Omstreeks 1750 werd het dieptepunt bereikt¹¹⁰⁴.

De Oostenrijkse Successieoorlog ging niet geheel aan Vianen voorbij. In de laatste

jaren ervan werden Engelse dragonders*) ingekwartierd en werd in kasteel Batestein een militair hospitaal ingericht¹¹⁰⁵. Voor de werkgelegenheid kan dit tijdelijk een gunstig effect hebben gehad.

Na 1730 ontwikkelde ook de economie van Utrecht zich in ongunstige zin. Het gebied rondom de stad werd getroffen door overstromingen, misoogsten en rundveepest, waardoor de koopkracht van boeren en landeigenaren daalde. Met de nijverheid ging het net als elders in het land slecht en werkloosheid en bedelarij namen toe. Wegens de verminderde werkgelegenheid vertrokken velen uit de stad en doordat ook de kindersterfte hoog was liep het inwoneraantal terug tot 28000 omstreeks 1750. Bijna 20% van de huishoudens was aangewezen op de bedeling; vooral in de wijk Handvoetboog heerste grote armoede¹¹⁰⁶. Ten behoeve van de oorlogvoering tegen de Fransen besloten de Staten en vervolgens de vroedschap van Utrecht in 1747 om een Liberale Gifte te vragen, een „vrijwillige” vermogensheffing, aan zowel de burgers van de wijken binnen de stad als die in de buitengerechten¹¹⁰⁷.

In de tweede helft van de 18e eeuw vertoonde de economie in Utrecht een wisselend beeld. Weliswaar vestigden zich er enige nieuwe bedrijven, maar de traditionele kleinschalige hadden het zwaar. Zij kregen minder klandizie, doordat de bestedingen van de minder gegoeden daalden en de elite een voorkeur voor buitenlandse producten toonde. Het belastingstelsel met zijn accijnzen op eerste levensbehoeften vergrootte de kloof tussen rijk en arm.

Na het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog kwamen ontevreden burgers in verzet tegen het nepotisme van de Utrechtse regenten. Er ontstond een zeer actieve patriottenbeweging, die veel aanhang had onder kleine ondernemers, veelal gildenleden, die stredden voor de invoering van een democratisch bestuursreglement. Bij herhaalde volksoplopen voor het stadhuis gingen de regenten overstag, maar zij traineerden de invoering. Pas door ingrijpen van de schutterij in augustus 1786 had een machtswisseling plaats. Een groot deel van de vroedschap werd afgezet en vervangen door democratisch gekozen vertegenwoordigers, maar de Staten van Utrecht erkenden de vroedschap in de nieuwe samenstelling niet en verplaatsten hun zetel naar Amersfoort¹¹⁰⁸. In 1787 onttaardden de tegenstellingen in gevechten tussen de patriotten uit de stad Utrecht, die steun kregen uit Holland, en de prinsgezinden in het oosten, waarbij De Bilt in de frontlinie lag. De laatsten nestelden zich in het dorp, waarbij de inwoners het moesten ontgelden. Sommigen sloegen op de vlucht en moesten na terugkomst vaststellen, dat hun huizen waren geplunderd of beschadigd ten gevolge van de beschietingen door de patriotten¹¹⁰⁹. Ook de vingerhoedmakerij had grote schade opgelopen, wat in Hoofdstuk 4 aan de orde kwam. Toen in dat jaar de Pruisische troepen het land binnentrokken zochten de patriotten een heenkomen en kwam er een einde aan de gevechten.

Een uitvloeisel van de strijd tussen prinsgezinden en patriotten was dat er vanaf 1788 geregeld officieren, manschappen en paarden bij zowel de weduwe Casius als Lodewijk van Putten werden ingekwartierd. De inkwartieringen gingen tijdens de Bataafse Republiek door tot 1803¹¹¹⁰. In vergelijking met andere plaatsen in de provincie werd De Bilt vaker als kantonnement verkozen. Omdat de „gasten” zich schuldig maakten aan roverijen en plunderingen, klaagde de bevolking steen en been¹¹¹¹.

* Licht bewapende ruitery, zie Wijn, 1956, p. 23

178 VINGERHOEDMAKERS EN HUN BEDRIJVEN IN DE TIJD VAN DE REPUBLIEK

Bij de verdwijning van de Nederlandse vingerhoednijverheid speelde de in de loop van de 18e eeuw toenemende buitenlandse concurrentie een belangrijke rol. Niet alleen steeg de productie van vingerhoeden in Engeland en Duitsland, maar ook Zweden en Oostenrijk gingen ze in de tweede helft van de eeuw vervaardigen.

Sinds de opkomst van de Nederlandse vingerhoednijverheid in de 17e eeuw was die in Neurenberg geleidelijk achteruitgegaan. Zoals in Hoofdstuk 3 werd beschreven lukte het Von der Becke in 1712 in Sundwig een vingerhoedmakerij te beginnen. In de tweede helft van de 18e eeuw kwam de onderneming tot bloei en werd de productie van stalen vingerhoeden uitgebreid met die van koperen. Behalve de familie Von der Becke beproefden ook anderen in Westfalen met succes hun geluk in deze tak van nijverheid. IJzererts en galmei werden ter plaatse gedolven en door de waterkracht van snelstromende beken konden zij goedkoop produceren. In 1797 waren in het gebied om Iserlohn niet minder dan 144 vingerhoedmakers en -knechten werkzaam, van wie velen niet in Pruisische militaire dienst hoefden vanwege het belang van hun werk voor de streek¹¹¹². Een groot deel van de productie was bestemd voor de uitvoer, die vooral gericht was op de Nederlanden en Noord-Frankrijk.

In de tweede helft van de 18e eeuw begonnen enkele bedrijven in Stolberg koperen vingerhoeden te produceren. Zij profiteerden van de aanwezigheid van galmei, hout en steenkool en hadden eveneens het voordeel dat er voldoende snelstromend water beschikbaar was. Ondanks de neergang van de messingindustrie wisten zij zich te handhaven tot na de Franse tijd¹¹¹³.

Volgens Eversmann werden in 1800 in de fabriek van Von der Becke in Sundwig maar liefst 42769 gros vingerhoeden en naairingen geproduceerd en in Stolberg en Utrecht tenminste evenveel. Wat Utrecht of liever De Bilt betreft is deze bewering onjuist. Ook in de tijd dat daar het rad nog volop draaide werd zo'n hoge productie nooit gehaald. Eversmann was weliswaar een tijdgenoot, maar de hoeveelheden die hij voor Sundwig noemde zijn onvoorstelbaar groot en lijken overdreven. Hij gaf echter tevens een specificatie van de gebruikte grondstoffen, die kan kloppen met de gegeven productieaantallen. Ook zelf verbaasde hij zich daarover en hij vroeg zich af waar al die vingerhoeden bleven¹¹¹⁴. Wel is duidelijk dat Duitsland opnieuw een grote, zo niet de grootste, speler op de markt was geworden.

In Engeland was de productie van koperen vingerhoeden tegen het einde van de 17e eeuw op gang gekomen. Jan Loftinck, die vanuit Amsterdam naar Engeland was getrokken, had daar met behulp van arbeidskrachten uit de Republiek een bloeiend bedrijf tot ontwikkeling gebracht, dat tot ongeveer 1750 heeft bestaan. Inmiddels waren in Birmingham ook anderen ermee begonnen¹¹¹⁵.

In Oostenrijk werden vanaf 1755 in Lichtenwörth bij Wiener Neustadt vingerhoeden gemaakt volgens een in Stolberg afgekeken methode, dezelfde als in Nederland werd toegepast¹¹¹⁶. Ook Zweden kreeg zijn vingerhoedindustrie, die in 1758 in Norrköping van start ging. Ondanks kwaliteitsverbeteringen, die werden doorgevoerd na het bezoek van Lefebvre en Ferner aan De Bilt, was de omvang van de productie aanvankelijk slechts 85 gros per jaar; pas toen in 1772 de import werd gestopt, steeg hij tot 500 gros. Een klein deel daarvan werd geëxporteerd naar Frankrijk, maar na de waardevermindering van de frank was dat niet langer lucratief. In 1796 ging deze vingerhoedmakerij failliet¹¹¹⁷.

Na 1770 ondervond de Nederlandse nijverheid in het algemeen steeds meer hinder

van buitenlandse concurrentie, vooral doordat in Engeland de industriële revolutie op gang kwam¹¹¹⁸. Aanwezigheid van grondstoffen, goedkope arbeidskrachten en een grote binnenlandse afzetmarkt waren daar een goede voedingsbodem voor technologische vernieuwingen. Deze maakten het mogelijk te mechaniseren, op massaproductie over te gaan en de kostprijs te verlagen met als gevolg dat goedkope Engelse producten zelfs in de Republiek het Nederlandse fabrikaat verdrongen¹¹¹⁹.

Nadat in Engeland het dieptrekken was uitgevonden, overspoelden vingerhoeden daarvandaan West-Europa, zeker nadat de Britten in 1786 een handelsverdrag met Frankrijk hadden gesloten, waardoor Engels messing ongehinderd naar Frankrijk kon worden uitgevoerd¹¹²⁰. Na de Franse Revolutie lagen de kaarten anders en vanaf 1795 waren ook de door de Fransen bezette Nederlanden twintig jaar lang bijna onafgebroken in oorlog met Groot-Brittannië, waardoor de handel met dat land praktisch stillag, terwijl ook die met Frankrijk niet of nauwelijks winstgevend meer was.

De Nederlandse vingerhoednijverheid werd dus vanuit Engeland, Duitsland, Zweden en Oostenrijk beconcurrereerd met haar eigen werkwijze. Het dieptrekken vormde hierop een uitzondering: het was een Engelse uitvinding, die geleidelijk het gietproces verdrong en in de 19e eeuw in heel Europa toepassing vond. Behalve externe factoren waren ook interne van belang als oorzaak van de slechte gang van zaken in de nijverheid, zoals de dure gulden, het hoge loonpeil en de belastingdruk. Omdat in het buitenland veel vraag naar guldens was om de renten over het daar belegde geld en scheepvaartdiensten te betalen, steeg de koers, wat de export belemmerde en de import bevorderde. De hoge lonen, die al meer dan een eeuw op hetzelfde niveau lagen, maakten van de Republiek een duurte-eiland, waardoor vingerhoeden in het buitenland goedkoper geproduceerd konden worden. Tegelijkertijd stegen de kosten van levensonderhoud, vooral omdat de levensmiddelen duurder werden. Dankzij de snelle bevolkingstoename in Europa bloeide de landbouw na een lange periode van malaise weer op, waardoor de prijzen omhooggingen en de boeren welvarender werden¹¹²¹. Bovendien waren de belastingen in de Republiek hoger dan in de omringende landen. Omdat ze vooral werden geheven in de vorm van accijnzen op eerste levensbehoeften, betekende dit een extra verhoging bovenop de prijsstijgingen¹¹²². Daarbij kwam dat op de Amsterdamse beurs de prijs van messing, dat uit Aken of Namen werd aangevoerd, tussen 1792 en 1798 met 40% steeg¹¹²³. Deze steden waren Frans vanaf 1795, toen Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden en het Duitse gebied ten westen van de Rijn had ingelijfd. Daardoor kwamen zij achter de douanelinie te liggen, die door Frankrijk was ingesteld¹¹²⁴.

Nadat de vingerhoednijverheid in de Republiek tegen het einde van de 18e eeuw ten onder was gegaan en de productie in Duitsland tot grote hoogte was gestegen, werd volgens Eversmann het grootste deel ervan afgezet in Frankrijk, Amerika en de Oostzeelanden¹¹²⁵, gebieden waarop ook de Republiek zich had gericht.

5.7 Nabeschouwing

In de loop van twee eeuwen hebben zich enkele essentiële veranderingen voorgedaan in de organisatie van de vingerhoedmakersbedrijven. Aanvankelijk zullen het eenmanszaken zijn geweest, maar al spoedig werden knechten ingeschakeld. Toen hun aantal groter werd kreeg een meesterknecht de leiding over hen. Tegen het einde van

180 VINGERHOEDMAKERS EN HUN BEDRIJVEN IN DE TIJD VAN DE REPUBLIEK

de 17e eeuw werd arbeidsverdeling ingevoerd. Het aantal knechten kan dan geschat worden op ongeveer tien.

Een tweede wezenlijke verandering was een nieuwe manier om kapitaal aan te trekken. In het tweede decennium van de 18e eeuw werden twee kooplieden uit Amsterdam bereid gevonden een compagnieschap aan te gaan met vingerhoedmakers. Zij namen de afzet in handen, waarmee een einde kwam aan de verkoop vanuit het bedrijf. Ook dit was een vorm van arbeidsverdeling: de praktische leiding was in handen van de producent en de handelaar zorgde voor de afzet.

De vingerhoedmakerijen waren bedrijven, die geïmporteerde grondstoffen verwerkten tot eindproducten in gedeeltelijk gemechaniseerde processen met ten hoogste ongeveer tien werkkrachten. De producten werden voor een groot deel geëxporteerd. Een industrie die geïmporteerde goederen bewerkte tot producten en die exporteerde werd een trafiek genoemd¹¹²⁶. Met deze omschrijving kunnen vingerhoedmakerijen tot de trafieken gerekend worden. Otto van der Laken noemde zich dan ook trafiquant in vingerhoeden¹¹²⁷. De trafikanten voorzagen zich meestal tegen directe betaling bij de importeur van hun grondstoffen¹¹²⁸, wat ook vingerhoedmakers deden. Enkele kanttekeningen zijn echter op hun plaats, omdat sommige kenmerken, die doorgaans aan trafieken worden toegekend, ontbreken. Meestal worden trafieken kapitaalsintensief genoemd in tegenstelling tot de arbeidsintensieve fabrieken¹¹²⁹. Kapitaals- en arbeidsintensief zijn echter relatieve begrippen: het hangt er maar vanaf waar de grens gelegd wordt of een vingerhoedmakerij tot de ene of de andere categorie is te rekenen. Bovendien was het vervaardigen van koperen vingerhoeden meer kapitaalsintensief en van stalen meer arbeidsintensief.

De bedrijfsvorm die meestal gekoppeld is aan een trafiek is de manufactuur, waarvan arbeidsverdeling een van de voornaamste kenmerken is. Een manufactuur wordt gedefinieerd als: grootbedrijf waar een groter aantal mensen dan in het ambacht in één ruimte werkte, ieder in dat stadium van het productieproces waarin hij gespecialiseerd was¹¹³⁰. De vingerhoedmakerij kende vanaf het einde van de 17e eeuw weliswaar arbeidsverdeling, maar gezien de verschillende aard van het gieten en van de mechanische bewerking was het werk waarschijnlijk niet in één ruimte geconcentreerd. Andere karakteristieken die aan een manufactuur gekoppeld worden gaan ook niet op. Een grootbedrijf¹¹³¹ kan een vingerhoedmakerij moeilijk genoemd worden, maar volgens anderen kan een manufactuur ook een kleinbedrijf zijn, zoals de productie van meerkrap met meestal niet meer dan tien arbeiders¹¹³². Een vingerhoedmakerij was in belangrijke mate gemechaniseerd, maar een manufactuur was dat, zoals het woord zegt, juist niet¹¹³³, hoewel toch ook de invoering van machines genoemd wordt¹¹³⁴. Een scheiding tussen werkgever en werknemers was er in vingerhoedmakerijen wel, maar van een grote kloof kan niet gesproken worden. Arbeidsconflicten zijn niet bekend, al werd er natuurlijk wel eens iemand ontslagen. Eerder valt de vertrouwensband op tussen werkgever en sommige knechten. Mede omdat het begrip manufactuur in tegenstrijdige termen en niet exact gedefinieerd wordt, lijkt het beter de vingerhoedmakerijen dit etiket niet op te plakken.

Het kartel, dat de vingerhoedmakers oprichtten, was een geïnstitutionaliseerde vorm van samenwerking en was lange tijd bepalend voor hun gedrag. Kartelbepalingen vonden hun wortels deels in gildenreglementen. Ook daarin werd de omvang van de pro-

ductie beperkt door bijvoorbeeld bovengrenzen te stellen aan het aantal knechten of het aantal ovens of werktuigen¹¹³⁵. Bij beide was het doel het tegengaan van de onderlinge concurrentie. Oprichting van een kartel was een geoorloofde methode om de risico's te verminderen en de opbrengsten te vergroten. Hoewel de vingerhoedmakers in Utrecht en Vianen lid van het plaatselijke smedengilde moesten zijn, werden zij niet gehinderd door beperkende bepalingen ervan; niettemin kunnen de verplichtingen in de persoonlijke levenssfeer wel eens lastig zijn geweest. Aan vingerhoedmakers in spe werden geen eisen gesteld met betrekking tot vakbekwaamheid en leertijd. Het lidmaatschap van het plaatsgebonden gilde bleek goed te combineren met de afspraken van het kartel, dat stads- en provinciegrenzen overschreed. In sommige opzichten nam het kartel de functie van het gilde over.

In de beginjaren van het kartel breidden de vingerhoedmakers hun assortiment geleidelijk uit. Uiteindelijk brachten zij drie soorten koperen vingerhoeden en één soort naairingen op de markt. Daarnaast maakten de contractanten één soort stalen vingerhoeden en zes soorten stalen naairingen. Deze uitgebreide sortering van ringen kan verband houden met gebruik door verschillende beroepsgroepen zoals kleermakers, schoenmakers, zadelmakers, stoffeerders en zeilmakers. Desondanks werden er minder stalen dan koperen vingerhoeden en ringen gemaakt. Vooral van stalen vingerhoeden was het aantal laag; het opzetten van een top maakte ze duur.

Evenals de gilden stelde de binnenlandse overheid zich tegenover de vingerhoednijverheid terughoudend op. Slechts eenmaal hoefde een provinciale overheid een verzoek van een vingerhoedmaker in overweging te nemen: de Staten van Holland besloten in 1755 dat de vingerhoedmakers daar geen belasting op kolen hoefden te betalen. Ook de lokale overheid bemoeide zich nauwelijks met deze tak van nijverheid. Steun werd nooit gegeven en misschien ook nooit gevraagd. Een enkele vergunning werd verleend, maar als was verzuimd een aanvraag in te dienen werd dat niet bestraft en op het naleven van voorschriften werd onvoldoende toegezien. Ook toen al werd onrechtmatig handelen gedoogd.

In de eerste helft van de 17e eeuw bloeide de handel dankzij zich uitbreidende markten, in landen als Frankrijk, Engeland, Scandinavië en Rusland, maar ook in Amerika. De vingerhoednijverheid kon hiervan profiteren en exporteerde al vroeg haar producten. Het aflopen van het octrooi van Jacob Schot en de optimistische stemming hadden tot gevolg, dat het aantal producenten te groot werd. Daarbij kwam dat Engeland en Frankrijk vanaf 1650 protectionistische maatregelen troffen ter bescherming van hun eigen industrie. Ook prijsdalingen droegen ertoe bij dat de vingerhoednijverheid het moeilijk kreeg, wat nog versterkt werd door de oorlog in 1672. De brandschattingen en de belastingverhogingen drukten zwaar en het dagelijkse leven werd duurder.

Zelfs in de bloeiperiode floreerden niet alle vingerhoedmakerijen. Hoewel de nijverheid in het algemeen in de tijd rond de eeuwwisseling zeker geen periode van hoogtij beleefde, leken juist exportindustrieën het ondanks de oorlogsomstandigheden goed te doen. Wel bemoeilijkte in de periode na 1700 de Spaanse Successieoorlog ook voor de vingerhoedmakers de handel met Frankrijk, zodat hun verdiensten lager waren dan in de jaren ervoor. Het kartel bewees zijn waarde, omdat een halt werd toegeroepen aan het oprichten van nieuwe bedrijven in het binnenland. Daarentegen begon de buitenlandse concurrentie langzaam op te komen.

Vanaf omstreeks 1720 verloor de nijverheid in de Republiek steeds meer terrein en

182 VINGERHOEDMAKERS EN HUN BEDRIJVEN IN DE TIJD VAN DE REPUBLIEK

de vingerhoedmakerijen vormden daarop geen uitzondering. Desondanks werden in Amsterdam rond 1750 nog twee vingerhoedmakerijen opgericht. Toen in de tweede helft van de 18e eeuw alle seinen op rood sprongen, moest het wel mislopen met de vingerhoednijverheid in de Republiek. Er was een accumulatie van negatieve krachten, waarop een ondernemer zelf geen vat had. Tot 1795 had de handel prioriteit van de centrale overheid en werd de nijverheid stiefmoederlijk behandeld. Toen het beleid tijdens de Bataafse Republiek werd bijgesteld was het te laat en werden eventuele gunstige effecten tenietgedaan door de oorlogstoestand en de handelsbeperkingen.

De export werd nog extra bemoeilijkt door de lagere lonen elders in Europa en de hoge koers van de gulden. Verder hadden de Nederlandse vingerhoedmakers hun voor-sprong in het productieproces verloren, doordat de kennis ervan door bedrijfsspionage en wegkopen van knechten naar andere landen was verspreid. De belangrijkste buitenlandse concurrenten waren gunstiger gelegen ten opzichte van de grondstoffen en energiebronnen, wat scheelde in transportkosten. De uitvinding van het dieptrekken in Engeland tenslotte verlaagde opnieuw de productiekosten. Het toepassen van deze techniek vergde veel investeringen, waarvoor Lodewijk van Putten de middelen niet had, als hij al op de hoogte was van de nieuwe productiemethode. De concurrenten in Westfalen wisten zelfs in 1804 nog niet hoe de Engelsen de vingerhoeden zonder soldeernaad konden maken¹¹³⁶.